

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Факультет психології та соціальної роботи
Кафедра дошкільної освіти

Освітня програма «Дошкільна освіта»
Спеціальність 012 Дошкільна освіта

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня «магістр»

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО
ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ УМІННЯ ДОЛАТИ АГРЕСІЮ

Смілик Яни Олексіївни

Науковий керівник:

Кононко О.Л., д. психол. н., професор кафедри
дошкільної освіти,

Рецензенти:

Пихтіна Н.П., к. пед н., доцент кафедри дошкільної
освіти Ніжинського державного університету імені
Миколи Гоголя,

Аніщук А.М., к. пед н., доцент кафедри дошкільної
освіти Ніжинського державного університету імені
Миколи Гоголя,

Допущено до захисту: Протокол № 5 від 13.12. 2021
р.

Завідувач кафедри дошкільної освіти:

Кононко О.Л., д. псих. н., професор

Ніжин – 2021

Анотація. Тема магістерської роботи «Педагогічні умови формування у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію» досліджувалася на теоретичному та емпіричному рівнях. Результати вивчення проблеми представлено у трьох розділах роботи. На теоретичному рівні обґрунтовано зміст та структуру уміння долати агресію як феномену особистісного зростання, визначено особливості формування у дітей старшого дошкільного віку даного інтегративного уміння, яке засвідчується здатністю аналізувати ситуацію та причини виникнення конфлікту, регулювати емоції та поведінку, приймати продуктивні рішення та проявляти власну гідність.

Для розв'язання емпіричних завдань дослідження розроблено програму й методики констатувального, формувального й контрольного етапів експериментальної роботи. Розроблено критерії, показники та рівні сформованості у дітей 5-7 років уміння долати агресію, визначено й обґрунтовано педагогічні умови та методи оптимізації виховного процесу, спрямованого на розвиток у старших дошкільників системи необхідних знань та умінь, оснащення педагогів і батьків сучасними методами формування у досліджуваних саморегуляції поведінки

Ключові слова: дитяча агресія, уміння долати агресію, дошкільник як суб'єкт життєдіяльності, саморегуляція поведінки, рефлексія, оптимізація виховного процесу.

Annotation. The topic of the master's thesis "Pedagogical conditions for the formation of older preschool children's ability to overcome aggression" was studied at the theoretical and empirical levels. The results of studying the problem are presented in three sections. At the theoretical level the content and structure of the ability to overcome aggression as a phenomenon of personal growth are substantiated, the peculiarities of forming this integrative skill in older preschool children are determined, which is evidenced by the ability to analyze the situation and causes of conflict, regulate emotions and behavior. To solve the empirical problems of the study, a program and methods of ascertaining, forming and control stages of experimental work have been developed. Criteria, indicators and levels of formation of children's 5-7 years of ability to overcome aggression are developed, pedagogical conditions and methods of optimization of educational process aimed at development of senior preschoolers' system of necessary knowledge and skills, equipping teachers and parents with modern methods of self-regulation are studied and substantiated. Behavior

Key words: child aggression, ability to overcome aggression, preschooler as a subject of life, self-regulation of behavior, reflection, optimization of the educational process.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ДИТЯЧОЇ АГРЕСІЇ	
1.1 Агресивність та уміння її долати як прояви особистісного зростання...	10
1.2. Дитяча агресія: суть та специфіка прояву у дошкільному дитинстві...	20
1.3. Умови і фактори появи агресивної поведінки та її корекція.....	29
Висновки до розділу I	38
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ДОШКІЛЬНИКІВ ТА УМІННЯ ЇЇ ДОЛАТИ	
2.1. Програма і методика констатувального етапу дослідження.....	40
2.2 Характеристика рівнів сформованості у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію.....	49
2.3 Вплив умов суспільного і сімейного виховання на уміння дошкільників долати агресію.....	57
Висновки до розділу II	67
РОЗДІЛ III. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТА МЕТОДИ ФОРМУВАННЯ У ДІТЕЙ 5-7 РОКІВ УМІННЯ ДОЛАТИ АГРЕСІЮ	
3.1 Обґрунтування педагогічних умов оптимізації виховного процесу у ЗДО	68
3.2 Програма і методика формувального експерименту	75
3.3. Аналіз даних контрольного етапу дослідження.....	88
Висновки до розділу III	95
ВИСНОВКИ	96
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	100
ДОДАТКИ	105

ВСТУП

Актуальність. Демократизація життя в Україні актуалізує проблему формування соціально компетентної особистості, здатної до гармонійних стосунків з оточуючими, гуманного ставлення до них, саморегуляції поведінки, уміння самовиражатися у соціально схвалюваний та прийнятний способи, утримуватися від негативних емоцій та агресивних дій.

Агресивна поведінка - одне з найбільш поширених явищ суспільного життя. Його витoki знаходяться у дошкільному дитинстві, коли дитина усвідомлює елементарні моральні норми і правила співжиття, знайомиться з соціальними оцінками і прийнятними формами активності, освоює межі неприпустимої поведінки. Сьогодні агресивність залишається однією з форм порушень дітей дошкільного віку, що пояснюється їхньою емоційністю, незрілістю особистості, а також тим, що агресія є ефективним і швидким способом досягнення ними своєї мети. Дослідження засвідчують, що агресивна поведінка може бути як ситуативним проявом дитини, так і перетворитися на стійку рису характеру, яка може зберігатися упродовж її подальшого життя.

Як зазначено у Базовому компоненті дошкільної освіти України, у старшому дошкільному віці дитина потребує доброзичливої уваги дорослих та однолітків, партнерської взаємодії з ними, обміну цікавою інформацією; вона прагне бути учасником дитячого угруповання, посісти в ньому певне місце. Дитина 5-7 років вчиться сприймати себе з позиції іншого, аналізувати свої вчинки, узгоджувати свої бажання з інтересами інших. Нормативний документ привертає увагу освітян до важливості виховання у дітей поваги до членів своєї родини, оточуючих та самої себе; формування уміння брати до уваги інтереси інших людей; сприяння розвитку уявлень про різні об'єднання людей та їх значення в житті, про моральні цінності та соціальні оцінки [6].

Актуальність теми дослідження обумовлюється, з одного боку, складністю феномену агресії; по-друге, браком теоретико - методичних

розробок вказаного напрямку взагалі, виконаних на дошкільниках, зокрема; по-третє, затребуваністю педагогічною практикою сучасних методів і форм роботи з агресивними дітьми.

Вивченню сутності понять «агресія» та видів агресивної поведінки присвячені дослідження Г. Андрєєвої, Н. Барчанкової, О. Басса, Л. Дюсс, Г. Лаврентьєвої, В. Лебединського, М.Мельникової, О. Никольської, В.Пасечника, А. Реана, А. Романова, Л. Семенюк, О. Смирнової, Фурманова, Г. Широкої та інших вітчизняних та зарубіжних психологів і педагогів.

Дослідження О. Личко, О. Монахова, І. Овчаренко, Т. Рум'янцевої та інших засвідчують, що різні форми агресивності притаманні більшості дітей 5-7 років. За даними їхніх досліджень, із засвоєнням основних моральних правил і норм поведінки у багатьох старших дошкільників прояви агресивності поступають формам поведінки. Однак вони звертають увагу на те, що у певній категорії дітей вказаного віку агресія як стійка форма поведінки не лише зберігається, але й розвивається, трансформуючись у стійку негативну якість особистості. Наслідком цього є деформація особистісного розвитку, звуження можливостей повноцінного спілкування з однолітками.

Більшість провідних фахівців під агресивністю розуміють цілеспрямоване нанесення дитиною фізичної або психологічної шкоди іншій особі, а під агресивною поведінкою – спосіб дій, в якому проявляється агресія. Виходячи з цього, І. Дубровіна, Т. Лаврентьєва, Т. Марцинковська, Н. Микляєва, Т. Чиркова та інші вважають, що профілактична та корекційна робота з агресивними дітьми має спрямовуватися на ліквідацію причин агресивної поведінки, а не обмежуватися лише зняттям внутрішніх проявів порушеної поведінки.

Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчує, що фахівці у процесі дослідження феномену агресії надають перевагу аналізу форм агресивної поведінки дошкільників, визначенню її чинників та особливостям корекційної роботи з даною категорією дітей. Практично не виявлено

досліджень з вказаної проблеми, які б акцентували увагу на дошкільникові 5-7 років як суб'єкті, здатному впливати на свою емоційно-вольову сферу, утримувалися від агресивних проявів по відношенню до однолітків. Недостатня теоретико-експериментальна розробка проблеми агресивності у контексті проблеми суб'єктності обумовлює правомірність та доцільність вибору нами теми магістерської «Педагогічні умови формування у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію».

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність педагогічних умов та методів формування у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу наукових джерел розкрити сутність понять «агресія», «агресивність», «агресивна поведінка», «уміння долати агресію».
2. Розробити критерії та показники, схарактеризувати рівні сформованості у досліджуваних 5-7 років уміння долати агресію.
3. Встановити вплив суспільного та сімейного виховання на уміння дітей старшого дошкільного віку долати агресію.
4. Визначити психолого-педагогічні умови та методи ефективного виховання у дошкільників уміння долати агресію, експериментально перевірити їх ефективність.

Об'єкт дослідження – процес формування у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію

Предмет дослідження– педагогічні умови та методи формування у старших дошкільників уміння долати агресію у дошкільному закладі та сім'ї.

В основу дослідження покладемо **гіпотезу**, згідно якої процес виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію виявиться ефективним за таких психолого-педагогічних умов:

- розвитку у дошкільників рефлексії та саморегуляції довільної поведінки;

- вправлення дітей старшого дошкільного віку в умінні конструювати миролюбні доброзичливі взаємини з однолітками;

-зведення педагогами і батьками миролюбності дитини до найвищих моральних чеснот.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: системний (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Л. Виготський, В. Ільїн), діяльнісний (О. Леонтєв, С. Рубінштейн), особистісно-орієнтований (І. Бех, В. Сластьонін), аксіологічний (Т. Поніманська, О. Сухомлинська) підходи; фундаментальні положення психолого-педагогічної науки про особливості розвитку особистості у дошкільному віці (Л. Виготський, Д. Ельконін, О. Запорожець, О. Кононко); теоретичні підходи до формування емоційно-вольової сфери в ранньому онтогенезі (Г. Бреслав, В. Вілюнас, О. Запорожець, В. Котирло, С. Кулачківська, О. Смирнова); основні ідеї гуманістичної педагогіки (Ш. Амонашвили, Г. Балл, В. Сухомлинський); доробок фахівців з проблеми агресії та визначення чинників її виникнення (Г. Андрєєва, В. Лебединський, Л. Семенюк); положення щодо специфіки агресії в ранньому онтогенезі, її профілактики та корекції (Н. Бурчакова, І. Дубровіна, І. Овчаренко, Т. Рум'янцева).

Для вирішення поставлених завдань дослідження використано **методи**:

–*теоретичні*: опрацювання наукових джерел з філософії, психології та педагогіки з метою уточнення суті ключових понять, розробки критеріїв та показників досліджуваного явища, визначення адекватно методики дослідження; аналіз, порівняння та узагальнення емпіричних даних з метою обґрунтування педагогічних умов формування у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію;

–*емпіричні*: діагностичні (спостереження, бесіда, моделювання експериментальних ситуацій); педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний етапи);

–статистичні: методи математичної обробки, інтерпретації та узагальнення даних з метою забезпечення достовірності отриманих результатів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

–уперше визначено зміст та структуру поняття «уміння дошкільників долати агресію»; розроблено критерії, показники та діагностовано рівні сформованості даного уміння у дітей 5-7 років; створено ефективну систему формування у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію; визначено зміст, форми та методи оптимізації виховної роботи в означеному напрямі; з'ясовано ефективність розробленої системи формування;

–уточнено особливості становлення у дошкільників уміння регулювати свою поведінку, утримуватися від негативних емоцій; виховний потенціал сім'ї та дошкільного закладу у розвитку досліджуваного уміння;

–подальшого розвитку набули підходи до вибору: форм, методів, прийомів формування у дошкільників уміння долати агресію; організаційно-технологічних аспектів взаємодії сім'ї та дошкільного закладу у вихованні у дітей уміння утримуватися від агресивної поведінки.

Теоретичне значення проведеного дослідження полягає в здійсненому аналізі психолого-педагогічних умов оптимізації виховного процесу, спрямованого на виховання у старших дошкільників уміння долати агресію у закладі дошкільної освіти, який може бути використаний в ході подальшого вивчення проблеми дитячої агресивності.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці та впровадженні у практику виховної роботи дошкільного підрозділу № 14м. Ніжина. методичку діагностики та формування уміння долати агресію на етапі дошкільного дитинства; розробці методичних рекомендацій для вихователів стосовно ефективної організації виховної роботи, спрямованої на розвиток у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію.

Отримані у дослідженні дані, виявлені особливості, тенденції та закономірності можуть стати у нагоді викладачам Дошкільної педагогіки, магістрантам та бакалаврам, які виконують дослідження з проблеми попередження та корекції порушень поведінки дітьми дошкільного віку.

Апробація результатів дослідження. Матеріали магістерської роботи представлено в ході всеукраїнської науково-практичної конференції "Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку" м. Ніжин. 16 жовтня 2021 та публікацій у збірнику наукових праць НДУ імені М. Гоголя.

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається із вступу, трьох розділів, висновків з розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Робота містить 5 таблиць та 1 рисунок.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ДИТЯЧОЇ АГРЕСІЇ

1.1. Агресивність та вміння її долати як характеристики особистісного зростання

Особистісне зростання – це активний процес становлення, в якому людина бере на себе відповідальність за свою життєдіяльність. Згідно визначення Т.Титаренко, зростаючи, особистість спрямовує свою активність на досягнення віддалених цілей, задач, ідеалів. Автор підкреслює: зростання і зміни – найбільш значущі особистісні особливості, якими засвідчується характер поєднання в них прогресивних та регресивних цінностей і потреб. Мотиви особистісного зростання спрямовуються на розширення життєвого досвіду, задоволення буттєвих та метапотреб. Незадоволення останніх пригнічує процес особистісного зростання людини [43,с.65].

Процес особистісного зростання – складний і суперечливий, відбувається хвилеподібно, а у сучасних умовах життя – особливо непросто. Зокрема, сьогодні кардинально змінилися уявлення про психологічну складову ресурсу особистості. Динамізм буття, підвищення вимог до компетентності й доцільності поведінки особистості у невизначених та складних життєвих ситуаціях, необхідність виявляти сміливість й винахідливість, спроможність об'єднуватися у групу та діяти суголосно, досягати спільного результату в умовах вільної конкуренції. – усе це ознаки сьогодення.

Як підкреслює К.Абульханова-Славська, зростання особистості – це не лише оволодіння життєвою майстерністю, але і спосіб життя, менталітет, світогляд, відчуття співпричетності до співтовариства, суб'єктна позиція. Вказаний фахівець зазначає: *суб'єктна активність особистості пов'язана з умінням успішно розв'язувати суперечності доцільним, оптимальним способом.* На думку К.Абульханової-Славської, способи розв'язання проблем, що виникають, утворюють фундаментальну основу ідентичності особистості, її «кут погляду» на світ. Цей досвід і здатність приймати життєві рішення, складають Я-концепцію, виступають індикатором здійснення перетворювальної, творчої активності,

показником особистісної зрілості [2].

З огляду, що особистість зазвичай включена у різні соціальні групи, іноді вельми суперечливі, це вимагає уміння орієнтуватися у різних ситуаціях, виробляти власне їх бачення, надавати переваги певним діям і рішенням. Це може призвести до трансформації особистості, розвитку її як активного елементу соціуму. Яке зазначає О.Асмолов, особистість як активний елемент соціальної спільноти постійно стикається з необхідністю співвідносити цілі з вимогами й особливостями конкретних ситуацій, внаслідок чого виникає необхідність вирішувати: вдало виконувати різні соціальні ролі, бути «хорошою для усіх» чи залишитися самою собою. Розрив між дійсним, бажаним і можливим вимагає звернення до ціннісно-сміслових структур, ставить особистість перед вибором. З віком проблема особистісного самовизначення набуває усе більшого значення [5].

На думку А.Митькіна, на сучасному етапі розвитку суспільства привертає увагу суперечливість між підвищенням ролі суб'єктних характеристик особистості та обмеженням ступеня її автономності за рахунок зростання складності соціальної організації життя, урізноманітнення вимог та критеріїв оцінок. Отже, з одного боку, суспільство потребує високого рівня соціальної активності особистості, схильності до ризикованої поведінки, нестандартних рішень в умовах невизначеності; з іншого – у соціальних вимогах залишається високою питома вага вимоги дотримуватися жорстких правил і норм. Це гальмує процес розвитку у соціальній активності особистості творчого компонента [36].

У зв'язку з цим доцільно звернутися до висловлювання С.Рубінштейна, який зазначав: подолання вказаного протиріччя можливе через розкриття для особистості можливостей творчого підходу у повсякденному житті, оптимізації її суб'єктних якостей, розвитку уміння перетворювати себе, виділяти і розв'язувати протиріччя. Відомий фахівець підкреслює важливість для цього комплексу прагнень особистості, зокрема до: унікальності, окремоті, приватності; внутрішньої і зовнішньої гармонії; подолання монотонності; окультурення потреб. До передумов формування перетворювальної діяльності С.Рубінштейн відносить

активність суб'єкта, спрямовану на виявлення і розв'язання протиріч, яка виникає у смисловій сфері, у сфері розуміння себе та інших людей [50].

Аналіз наукових джерел засвідчує, що основне джерело протиріч на шляху особистісного зростання пов'язане з внутрішніми смисловими перетвореннями і процесом самоактуалізації, який обмежується фізичними можливостями індивіда, відсутністю необхідних знань про світ та умінь визначати в ньому своє домірне місце, супротивом стереотипам. Зростаюча особистість прагне реалізуватися, продемонструвати іншим свої можливості, персоналізуватися, самоствердитися як у соціально прийнятний, так і неприйнятний спосіб. Одним з багатьох соціально неприйнятних форм самовираження особистості виступає агресія.

За даними досліджень Г. Андрєєвої, О. Кононко, В. Лебединського, О. Никольської, Е. Фромма, І. Фурманова та інших, агресивна поведінка суттєво обмежує та знижує активність особистості, формує тривожність й низьку самооцінку, знижує ефективність продуктивної діяльності, гальмує взаємодію з оточуючими людьми. Агресивна поведінка негативно позначається на розвитку особистості, продукує байдужість, конфліктність, ворожість між учасниками спілкування та спільної діяльності.

Так, Н.Пов'якель зауважує: агресивність як властивість особистості, виражається у готовності до агресивної поведінки, в реальній поведінці і у фантазіях суб'єкта, спрямованих на нанесення шкоди іншій людині, її приниження, грубий примус до певних дій, намагання знешкодити об'єкт агресії. Рівень агресивності визначається ступенем соціалізації особистості, сформованістю її моральної сфери, генетичною схильністю, стилем виховання. Автор зазначає, що певна агресивність є соціально припустимою і навіть необхідною для адаптації особистості в суспільстві. Вона наголошує: повна її відсутність призводить до конформності, несамостійності, нездатності людини до активної життєвої позиції. Водночас психолог підкреслює: зависокий рівень агресивності продукує порушення у сфері спілкування, нездатність до кооперації, дезадаптацію особистості, акцентуацію характеру.

Н.Пов'якель характеризує агресію як специфічну форму деструктивних дій або поведінки особистості, спрямованих на застосування сили і нанесення фізичної або психологічної шкоди людям або предметам, які суперечать нормам і правилам співіснування у соціумі. Як зауважує автор, за інтенсивністю агресія варіює від демонстрації неприязні і недобррозичливості до образ і намагань фізичного усунення. У контексті особистісного зростання заслуговує на увагу узагальнення фахівця, згідно з яким потреби індивідуального розвитку і суспільної практики формують у людей схильність до руйнування перешкод, до фізичного і психологічного подолання того, що стоїть на шляху до досягнення мети. Не дарма агресія у психотерапевтичних практиках використовується як вивільнення накопиченого гніву, спосіб зняття хронічного стресу або роздратованості [43, с,8-9].

Отже, йдеться про складний особистісний феномен, який потребує серйозної уваги психологів і педагогів. Дослідженню агресії присвячено наукові праці багатьох психологів і педагогів. Зокрема характеристику видів агресивної поведінки представлено у дослідженнях Б. Братуся, Л. Іванової, А. Налчаджяна, Н. Ратінової, А. Реана, Т. Рум'янцевої, І. Фурманова, О. Хреннікова. Деструктивний характер даного явища фіксується фахівцями, які розглядають агресію в контексті девіантної поведінки та злочинності (Н. Алікіна, С. Єніколопов, Л. Конишева, Н. Ратінова, В. Степанов, В. Устінова).

Сьогодні існують різні трактовки понять «агресія» та «агресивна поведінка» Під першим розуміють: реакцію, що шкодить іншому (А. Басс); нанесення шкоди живим та неживим об'єктам (Е. Фромм); наступальні і насильницькі дії, спрямовані на населення шкоди або усунення об'єкта (В. Овчаренко); цілеспрямована руйнівна дія, що суперечить суспільним нормам і правилам, шкодять об'єктам нападу, викликають дискомфорт (Л. Семенюк); деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам існування людей у суспільстві, завдає фізичної шкоди, викликає негативні переживання, стан напруги, страху, депресивності (Г. Коджаспірова).

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє говорити про те, що більшість визначень агресії суміщає в собі три різні точки зору: позицію зовнішнього спостерігача, позицію суб'єкта агресії, тобто самого агресора, та позицію постраждалої особи. Зрозуміло, що вказані ракурси визначають особливості трактовки даної форми порушеної поведінки та особливості її дослідження.

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу узагальнення провідних фахівців щодо того, що слід розрізняти агресивність як специфічну форму поведінки, яка проявляється у ситуативних деструктивних діях, і агресивність як властивість особистості. Досліджуючи останню, психологи і педагоги підкреслюють, що агресивність як властивість особистості полягає у готовності й наданні переваг використанню насильницьких засобів реалізації своїх цілей та розв'язання конфліктних ситуацій.

І. Заградова, М. Левитов, А. Осницький у своїх дослідженнях визначили структуру агресивного прояву. Вони зазначили: за *спрямованістю* - це агресія, спрямована назовні та на себе; за *метою* – інтелектуальна та ворожа агресія; за *методом вираження* – фізична і вербальна агресія; за *ступенем виразності* – пряма та непряма агресія; за *характером* - ініціативна та захисна агресія.

А.Осницький вважає агресію захисною реакцією особистості у конфліктній ситуації, прагненням самоствердитися за будь - яку ціну. Дослідник доводить, що використання агресивних дій для самоствердження та самореалізації зустрічається на різних вікових етапах, починаючи з раннього онтогенезу. Він пояснює агресивну поведінку недостатньою або низькою культурою засобів, використаних особистістю у власній діяльності та у взаємодії з іншими людьми. Отже, автор, як і багато інших фахівців, вважає, що агресивна поведінка залежить як від конкретної ситуації, так і від культури самої людини [38].

Таким чином, у дослідженні проблем агресії та агресивної поведінки слід виходити з розуміння, що вона складна, багатофакторна, що в ній беруть участь соціальні, психологічні, середовищні фактори та сама особистість, зокрема її

спосіб сприймання оточуючих людей, ситуацій, власних проблем, особливості мотивації, система цінностей, життєвий досвід, спосіб подолання труднощів та багато іншого.

До думки значної кількості вітчизняних і зарубіжних психологів, які не поділяють фатального погляду на поведінку людини і вважають, що агресивність має свої еволюційне та фізіологічне коріння приєднується І.Фурманов. Він зазначає: не варто приймати обмеженого погляду на незмінність людської природи. Зазначений автор звертає увагу на те, що агресія є, з одного боку, інстинктом самозахисту особистості, а з іншого - енергією, яка дозволяє «Я» ефективно реалізовуватися, долати перешкоди на шляху до мети у соціально неприйнятний спосіб.

І.Фурманов зазначає: існує незаперечний доказ того, що якщо людина поводить себе агресивно та отримує при цьому позитивне підкріплення, то ймовірність її агресії у майбутньому в аналогічних ситуаціях багаторазово зростає. Автор підкреслює: постійне позитивне підкріплення певних агресивних актів, в кінцевому рахунку, сформує звичку агресивно реагувати на різні подразники. Отже, спостереження і підкріплення агресії з часом розвиває у людини високий ступінь агресивності як особистісної риси. У свою чергу, підкріплення доброзичливої, неворожогої поведінки сприяє розвитку низького ступеня агресивності [59].

Цікавим для нашого дослідження складного феномена агресивності видається такий аспект проблеми агресії, як ауто агресія. Як зауважує А. Реан, у процесі стримування проявів зовнішньої агресії особистість може спрямувати негативні прояви на саму себе. Це проявляється в її різноманітних шкідливих для здоров'я діях – нанесенні собі школи, кусанні нігтів, відриванні волосся, різного роду травмуваннях [47].

У зарубіжній науці існує значний науковий доробок з проблеми агресії. Так, теоретичні положення розроблялися в рамках інстинктивістського (З. Фрейд, К. Лоренц), біологічного (В. Гесс, Р. Джекобс, С. Меднік, Д. Олдс), фрустраційного

(Дж. Доллард, Л. Дуб, Н. Міллер), когнітивного (Л. Берковіц, Л. Ерон, Д. Зілманн, Л. Х'юсманн), соціального (А. Бандура, А. Басс, Р. Берон та Д. Річардсон, Б. Крейхі) підходів. Представники кожного схилилися до своєї трактовки агресії.

Зокрема Л. Берковіц висловив думку, що фрустрація не виступає достатньою умовою для виникнення агресії. Автор стверджував, що коли людина стикається з перешкодами, не може досягти мети і задовольнити своє бажання, це викликає в неї емоційну реакцію, що створює готовність до агресії. На думку Л. Берковіца, основними коріннями агресивності виступають негативні події, що породжують страх, намагання уникнути небажаної ситуації, емоцію гніву. Зазначений фахівець визначив гнів як емоційне збудження у відповідь на фрустрацію і зазначив, що за певних умов агресія може бути подоланою суб'єктом.

Важливими для дослідження та його теоретичних засад слід визнати три поправки, які вніс Л. Берковіц в концепцію фрустрації-агресії:

1. Реалізація фрустрації не обов'язково відбувається в агресивних діях, проте вона стимулює готовність до них.
2. Агресія може виникнути і не внаслідок фрустрації, а за інших обставин.
3. За умови виходу особистості з стану фрустрації з допомогою агресії, в неї формується звичка до агресивних дій [8, с. 11].

В ході аналізу літератури з досліджуваної проблеми з'ясувалося, що вітчизняні дослідники кваліфікують агресивного суб'єкта як такого, що інтегрує в собі внутрішні та зовнішні впливи. Водночас зарубіжні науковці (А. Бандура та Р. Уолтерс, Г. Паренс, Дж. Паттерсон, М. Раттер, А. Фрейд) зосереджують свою увагу переважно на пошуку окремих причин та факторів прояву агресії.

Розглядаючи агресивність як стійку рису особистості, що проявляється у готовності до агресивної поведінки, С. Головін уточнює, що вона визначається як наслідком у процесі її соціалізації, так її орієнтацією на соціально-моральні норми, одними з найважливіших з яких є норми соціальної відповідальності та помсти за акти агресії. Автор зауважує, що за складних умов життя, під час війн та інших катаклізмів агресивність відіграє певну роль у виживанні. Він, як і багато інших

авторів, розрізняє два основні типи агресивних проявів – *цільову агресію* (агресія яке спланований акт) та *інструментальну* (засоби досягнення певного результату).

Згідно визначення С.Головіна, агресія є індивідуальною або колективною поведінкою або дією, спрямованою на нанесення фізичної або психологічної шкоди іншим людям чи групам. Вона слугує формою реагування на фізичний або психологічний дискомфорт, стрес, фрустрацію. Може ви ступати засобом досягнення значущої мети, в тому числі підвищення власного статусу за рахунок самоствердження. Автор зазначає: деякі прояви агресії та авто агресії можуть бути ознаками патопсихологічних змін особистості. Вказаний фахівець підкреслює, що у формуванні самоконтролю над агресивністю і утримання від агресивних актів велику роль відіграє розвиток емпатії. Важливими є механізми ідентифікації та децентралізації, які сприяють формуванню здатності розуміти інших людей, співпереживати їм, ставитися до них як до унікальної цінності [54].

Т.Титаренко та Л.Лепіхова, оперуючи поняттями «психологічне здоров'я» та «емоційне благополуччя» особистості, наголошують на тому, що вони передбачають таку її витривалість і гнучкість, які уможливають поступовий перехід від неусвідомленого захисного режиму функціонування до усвідомленого наближення до важкої і неоднозначної реальності, до поступового її прийняття. Психологи уточнюють: захисти, цілком чи частково усвідомлювані, називають «копінгом» (укр. – «подолання», «опанування», «давання собі ради»). Цим терміном підкреслено людську спроможність не лише захищатися від труднощів, а й активно долати їх. Копінг, на їхню думку, є індивідуальним способом взаємодії особистості із ситуацією відповідно до логіки обставин, значущості в житті людини, її можливостей. Т.Титаренко і Л.Лепіхова зазначають: копінг передбачає постійні спроби людини подолати зовнішні і внутрішні вимоги, які переживаються як стресове напруження чи перевищують її індивідуальні адаптивні ресурси. Здатність протистояти складним ситуаціям вони називають стійкістю, міцністю, життестійкістю (*hardiness*).

Копінг-стратегії Т.Титаренко та Л.Лепіхова визначають як активні, свідомі

зусилля, спрямовані особистістю на конструктивне опанування стресової ситуації. На відміну від психологічних захистів, їх головна функція полягає не лише в адаптації, а й у перетворенні ситуації і самого себе, тобто в розвитку, прояві власного потенціалу. *Потенціал подолання* драматичних обставин життя визначається передусім змістом і силою загального особистісного потенціалу. Коли особистість починає вірити у власні потенції подолання, усвідомлювати їх, спиратися на них, вона стає здатною навіть активізувати їх втілення в життя і стати по-справжньому життєстійкою [57].

Сказане вище стосується і здатності людини долати агресію, утримуватися від образ, тиску та приниження інших людей. У контексті розкритого вище підходу, О. Кононко пропонує змістити акценти у дослідженні агресивності з аспекту профілактики негативної поведінки як заширокої й недостатньо визначеної, на розвиток у самого носія агресивної поведінки. Йдеться про вміння долати агресію. Вказаний фахівець пропонує сприймати особистість як активний суб'єкт життєдіяльності, здатний за сприятливих умов мобілізувати свій потенціал, актуалізувати внутрішні сутнісні сили, виявити довіру власним можливостям, утриматися від негативних проявів. Отже, доцільне упровадження у процес особистісного зростання на ранніх етапах онтогенезу принципу суб'єктності як важливої умови його оптимізації. Орієнтуючись на принцип суб'єктності як основний, О. Кононко пропонує ввести в обіг поняття *«уміння долати агресію»*, під яким розуміє здатність особистості свідомо аналізувати, об'єктивно оцінювати негативні наслідки своєї агресивної поведінки, вміння докладати вольових зусиль для утримання від агресії та додання негативних спонук, компетентно й гідно виходити з конфліктної ситуації [32].

Даний концептуальний підхід потребує чіткого визначення суті важливого для нашого дослідження поняття *«готовність педагога до роботи з дитячою агресією»*. Під нею О. Кононко розуміє сукупність особистісних та професійних якостей вихователя ЗДО, яка уможливує оволодіння ними технологією ефективного розв'язання конфліктної ситуації та формування у зростаючої

особистості уміння долати агресивність. На думку автора, готовність вихователя дошкільного закладу до роботи з дитячою агресією засвідчується його здатністю сприймати, кваліфікувати, аналізувати, об'єктивно оцінювати та конструктивно реагувати на різні форми дитячої агресії [31].

Аналіз наукового доробку провідних фахівців дає підстави говорити, що агресивність як властивість особистості характеризується високою стабільністю. Отже, вивчення ранніх проявів агресивної поведінки, її витоків, специфіки прояву у дошкільному дитинстві було і залишається одним з важливих напрямів дослідження емоційно-вольової сфери особистості.

1.2. Дитяча агресія: суть та специфіка прояву в дошкільному дитинстві

Як зазначають А. Личко, О. Монахов, В. Овчаренко, Т. Рум'янцева, прояви агресивності – досить поширене серед дошкільників явище. Вказані фахівці у своїх дослідженнях засвідчують, що ті чи інші форми агресивності притаманні більшості дітей старшого дошкільного віку. Згідно їхніх даних, із засвоєнням правил і норм поведінки у багатьох дітей п'яти-семи років прояви агресивності поступаються просоціальним формам поведінки. Водночас науковці визнають: у певній категорії дітей вказаного віку агресія як форма поведінки не лише зберігається, а й розвивається, трансформуючись у стійку якість особистості. Наслідком цього процесу є зниження продуктивного потенціалу дитини, звуження кола її повноцінного спілкування, деформація особистісного розвитку.

Дослідники пропонують різні підходи і трактовки сутності агресивної поведінки, механізмів та умов її виникнення у дошкільному віці. Водночас більшість фахівців під агресивністю дитини розуміють цілеспрямоване нанесення нею фізичної або психологічної шкоди іншій особі, а агресивну поведінку кваліфікують як поведінку, в якій проявляється агресія.

Такі провідні у сфері особистісного становлення дошкільника фахівці, як О.Захаров, М.Лісіна, Г.Люблінська, Т.Репіна, Б.Стьоркіна пов'язують прояви агресії з віковими кризами, зокрема з прагненням трирічної дитини поводитися самостійно (славнозвісним «Я сам!») та розвитком самосвідомості і прагненням дошкільника 5-7 років поводитися як дорослий. Зокрема, Т.Репіна і Б.Стьоркіна підкреслюють: спалахи гніву і напади на однолітків засвідчують прагнення малюка заволодіти бажаним; крик, плач, тупання ногами пов'язані, як правило, з обмеженням ризикованої дослідницької діяльності; внаслідок нетерплячості дорослих виникають різні форми агресивності: впертість, неслухняність, наполягання на своєму, непокора тощо. Вказані фахівці зазначають, що у дошкільному віці хлопчики агресивніші за дівчаток; у перших переважає фізична - бійки, напади, а у других – негативізм та вербальна агресія, її «соціалізовані» форми - образи, погрози, критика, плітки [19, 37].

Аналіз наукової літератури дозволяє говорити про те, що більшість авторів,

що досліджують проблему дитячої агресивності, актуалізують необхідність здійснення спеціально організованої профілактичної та корекційної роботи, спрямованих на ліквідацію причин агресивної поведінки, а не лише на зняття зовнішніх проявів порушеного розвитку особистості. Питанням профілактики та корекції агресивності дітей присвячено, зокрема, праці І. Дубровіної, Т.Лаврентьєвої, Т. Марцинковської, Н. Микляєвої, Н. Пихтіної, Т. Чиркової та інших фахівців.

Дослідженню особливостей прояву агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку присвячена робота Е. Бубнової. Характеризуючи агресивні дії досліджуваних, автор розуміє під ними спосіб неадекватного реагування на конфліктну ситуацію з використанням соціально неприйнятних засобів її розв'язання. За наявності певних умов з часом агресія може увійти до структури особистості, негативно впливати на розвиток усієї системи відносин дошкільника з оточуючими людьми, сприяти виникненню серйозних відхилень в процесі його соціалізації.

На думку Е.Бубнової, особливості агресивних проявів дітей старшого дошкільного віку обумовлені їхньою високою імпульсивністю, підвищеною афективністю поведінки, нестійкістю та плинністю ставлень до однолітків, недостатнім володінням конструктивними засобами подолання конфліктів. Автор зазначає, що одним з стимулів агресивних дій дошкільників є прагнення відновити справедливість, захистити прийняті правила взаємодії, перешкодити їх порушенню. Е.Бубнова зауважує, що у перетворенні агресивності на стійку рису особистості впливає як неблагополуччя в сім'ї, так і низький статус дитини в групі однолітків.

Зазначений автор наголошує на важливості адекватного вибору у дослідженні дитячої агресії параметрів і критеріїв її оцінки та класифікації. Е.Бубнова використала модель класифікації видів агресії в залежності від трьох її компонентів: когнітивного (пряма-опосередкована, усвідомлена-неусвідомлена агресія), емоційного (афективна - неафективна, ворожа-інструментальна) і поведінкового (довільна-мимовільна, ініціативно-реактивна). Автор до засобів

агресивної поведінки віднесла: фізичне насилля, вербальні засоби, мімічні та пантомімічні, деструктивні дії [10].

За певних відмінностей у трактовках, усі зазначені вище фахівці згодні, що агресія – це не вроджена біологічна реакція, а форма поведінки дитини, обумовлена соціальними зв'язками та відносинами. У нашому дослідженні під агресією ми розуміємо цілеспрямоване нанесення кимось фізичної або психологічної шкоди іншій особі, а під агресивною поведінкою – спосіб дій, в яких проявляється агресія.

Найпоширенішою у науковій літературі є ідея реалізації профілактичної та корекційної роботи з агресивними дітьми, спрямованої на усунення причин агресивної поведінки, а не лише зняття зовнішніх проявів порушень соціального розвитку. Прибічниками традиційного концептуального підходу до роботи з дитячою агресією є більшість сучасних фахівців, зокрема М. Арсенова, Н. Барченкова, І. Дубровіна, Т. Лаврентьєва, Т. Марцинковська, Н. Микляєва, Н. Суворова, Т. Чиркова та інші фахівці. Вказані автори вивчали особливості агресивної поведінки дошкільників та визначали змістові аспекти її профілактики.

У контексті нашого дослідження заслуговують на увагу дані В. Овчаренко, Т. Рум'янцевої, згідно з якими ті чи інші форми агресивності притаманні більшості дітей дошкільного віку. Як зазначають вказані автори, з дорослішанням та засвоєнням правил і норм поведінки у багатьох з них прояви агресивності поступають на просоціальним формам поведінки. Водночас їхні дані засвідчують, що у певної кількості дітей дошкільного віку агресія як стійка форма поведінки не лише зберігається, а й трансформується у стійку негативну якість особистості. Наслідком цього є зниження продуктивного потенціалу, звуження повноцінного спілкування, деформація особистісного розвитку [51].

З огляду на специфіку нашого дослідження найбільш прийнятним ми вважаємо визначення агресивності, запропоноване Г. Коджаспіровою. Вона кваліфікує її як цілеспрямовану деструктивну поведінку, яка суперечить нормам і правилам існування людей у суспільстві і наносить фізичної школи або викликає негативні переживання, продукує стан напруженості, страху, пригніченості [25].

Даючи визначення поняттям «агресивність», «агресивна дія» та «агресивна поведінка», А. Реан зауважує: агресивність є властивістю особистості, яка проявляється готовністю до агресії; а агресивні дії – це прояв агресивності як ситуативна реакція. Як зазначає автор, агресивні дії спостерігаються з раннього віку і мають свої специфічні особливості. Останні проявляються переважно у спалахах злості або гніву дитини, які супроводжуються бриканнями, кусанням, войовничістю, криками [48].

Як зазначають М. Лісіна, Г. Рузька, О. Смирнова, із зростанням незалежності дитини, розширенням зв'язків з однолітками, формуванням потреби у самовираженні та самоствердженні, природно виникають конфлікти, в яких дитина старшого дошкільного віку виявляє агресію

У дослідженні під агресивною поведінкою дошкільника розумітимемо специфічну форму його дій, з допомогою яких він демонструє переваги у силі або використовує силу по відношенню до інших дітей, прагне нанести шкоди, самоствердитися у соціально неприйнятний спосіб. Ми засновуємось на висновках фахівців, згідно з якими агресивна поведінка сприймається дошкільниками як найбільш швидкий та ефективний спосіб досягнення своєї цілі.

Стануть у нагоді узагальнення М. Алворда та П. Бейкера, які до критеріїв оцінки агресивної поведінки дитини дошкільного віку віднесли:

- демонстрацію своєї сили, влади, прагнення домінувати над іншими;
- імпульсивність поведінки, невірноваженість;
- низький рівень самоконтролю та саморегуляції;
- непередуманість вчинків;
- спалахи роздратування, гніву;
- сумніви, невпевненість у собі;
- відсутність страху та почуття провини;
- ігнорування норм і правил поведінки;
- нездатність розуміти інших;
- відсутність каяття за вчинки;
- ігнорування переживань та образ інших дітей .

У розробці програми дослідження ми керуємося даними дослідження О.Кононко, яка виділила такі основні особливості й спонуки агресивної поведінки дітей 5-7 років: гостре й напружене переживання своєї «недооціненості» значущими дорослими та однолітками, не визнання ними її чеснот; сприйняття іншої дитини як конкурента, супротивника, перешкоду, які необхідно знешкодити; болісне переживання успіхів інших, неадекватне реагування на них, прояв злорадства; використання агресії як засобу протесту під час невдачі, програшу; привернення до себе уваги однолітків; нездатність адекватно оцінити вчинок, якість, результат діяльності; настороженість, підозрілість, недовіра до інших; неусвідомленість, нерозуміння своєї агресивності та її наслідків; несформованість децентрації, невміння поставити себе на місце іншого; низький рівень розвитку емоційності сприйнятливості й чуйності [31].

Базуючись на узагальненнях фахівців, у своєму дослідженні під агресивною поведінкою дошкільників ми будемо розуміти мотивовані зовнішні дії, які порушують норми і правила існування, наносять шкоди, спричиняють біль і страждання іншим. Заслуговує на увагу думка провідних дослідників стосовно важливості емоційного компонента агресивного стану – дитячого гніву, недоброчливості, злості, мстивості, ненависті. Не менш важливу роль, на думку психологів, у формуванні свідомого ставлення дитини до своєї негативної поведінки відіграє вольовий компонент – уміння дошкільника долати імпульсивність, оволодівати навичками самоконтролю та саморегуляції.

Співзвучною з нашою є позиція дослідників, які підкреслюють, що агресивність у певних межах необхідна кожній людині. Вона може слугувати способом самозахисту, відстоювання своїх прав, задоволення сутнісних бажань, досягнення певної мети .

Як зазначає Е. Фромм, виражена у соціально прийнятній формі агресивність відіграє неабияку роль у здатності дошкільника адаптуватися до нових умов життя, пізнати нове. Водночас ворожа агресивність шкідлива, провокує появу небажаних рис характеру, негативно позначається на почуттях оточуючих людей, призводить до деструктивної поведінки й невмінню налагодити гармонійні взаємини з

однолітками. Отже, можна говорити про конструктивну та деструктивну форми прояву агресивної поведінки [58].

Організуючи дослідження, ми спиратимемося на загальноприйнятий у науці розподіл видів агресії: фізичну (конкретні фізичні дії, спрямовані проти когось, які наносять шкоду – кусає, ламає, б'ється); вербальну, виражену у словесній формі (дитина кричить, погрожує, використовує образливі слова та принизливі прізвиська); опосередковану – непрямая агресія (провокує, жаліється дорослому, пліткує).

На відміну від традиційного підходу до розробки проблеми дитячої агресії, з яким належить працювати дорослому, ми, сповідуючи концептуальний підхід О. Кононко, зміщуємо акценти з аспекту профілактики негативної поведінки дитини дошкільного віку на розвиток у дошкільника як носія агресивної поведінки уміння долати агресію. У дослідженні ми сприймаємо дитину старшого дошкільного віку як свідому особистість, активного суб'єкта виховного процесу, здатного за належних умов мобілізувати свій особистісний потенціал. Нас цікавило, чи здатна дитина 5-7 років актуалізувати внутрішні сутнісні сили, виявити довіру власним можливостям, утриматися від негативних емоцій та агресивних дій. Отже, одним з важливих принципів організації експериментальної роботи для нас виступав суб'єктний підхід.

Орієнтуючись на принцип суб'єктності як основний, ми слідом за О. Кононко використовуємо поняття «уміння дошкільника долати агресію», під яким розуміємо здатність дитини 5-7 років свідомо аналізувати, більш-менш об'єктивно оцінювати негативні наслідки своєї агресивної поведінки, здатність докладати вольових зусиль для утримання від агресії та долання негативних спонук, компетентно й гідно виходити з конфліктної ситуації. Даний концептуальний підхід потребує чіткого визначення суті важливого для нашого дослідження поняття «готовність педагога до роботи з дитячою агресією».

У дослідженні ми керуємося визначенням О.Кононко, яка під умінням долати агресію розуміє сукупність особистісних та професійних якостей вихователя ДОЗ, яка уможлиблює ефективне розв'язання проблеми дитячої агресії

та формування у старших дошкільників уміння її долати. На думку автора, готовність вихователя дошкільного закладу до роботи з агресією дітей 5-7 років засвідчується його здатністю сприймати, кваліфікувати, аналізувати, об'єктивно оцінювати та конструктивно реагувати на різні форми дитячої агресії [32].

З огляду на актуальність видається необхідним посилити увагу до проблеми дитячої агресії у процесі роботи з педагогами ЗДО. На етапі формування нам належить посилити увагу до розвитку у них готовності та уміння працювати з дитячою агресією, оснастити їх сучасними технологіями виховання у дітей дошкільного віку соціально схвалюваної та прийнятної поведінки, уміння утримуватися від агресії, долати негативні потяги. З врахуванням тенденції до зростання агресивності соціуму, вказаний аспект підготовки майбутніх фахівців видається одним з важливих і недостатньо задіяних [31].

У своїй роботі ми беремо до уваги дані дослідження феномену дитячої агресії І. Фурманова, який визначив специфіку її прояву на етапі дошкільного дитинства та розробив і схарактеризував чотири її типи. До кожного типу автор відніс певні категорії дошкільників, які відрізнялися між собою особливостями свідомості та поведінки у конфліктних ситуаціях. Нижче схарактеризовано класифікацію вказаного фахівця.

До *першого типу* автор відніс дітей, схильних до прояву *фізичної агресії* (з лідерськими якостями, рішучих, ризикованих, безцеремонних, схильних до авантюри, розкутих, товариських, упевнених у собі, честолюбних, які прагнуть володарювати та демонструвати іншим свої можливості, недостатньо розсудливих, нестримних, імпульсивних, які ігнорують моральні обмеження, можуть вдатися до брехні).

У *другому типі* об'єднано дошкільників, схильних до прояву *вербальної агресії* (активних, працездатних, але невірноважених, тривожних, невпевнених у собі, часто похмурих, відгороджених від інших, скутих. Вони товариські у вузькому колі однолітків; толерантні, їх легко вибити з колії, роздратувати, налякати, образити; схильні приховувати свої почуття).

Третій тип складається з дітей, схильних до прояву непрямої агресії

(характеризуються двоїстою натурою: можуть бути сміливими, рішучими, ризикованими, прагнути соціального визнання; а можуть поводитися надмірно імпульсивно, підозріло, недостатньо контролювати та регулювати власну поведінку, важко адаптуватися, погано усвідомлювати свої дії, тяжіти до примітивних потягів, нехтувати моральними нормами і правилами, погано сприймати критику).

До *четвертого типу* фахівець відніс дошкільників, схильних до прояву негативізму (надмірно вразливих, егоїстичних, подекуди зарозумілих, які легко ображаються, швидко реагують на образи інших, схильні до протесту, нездатні володіти емоціями, свідомо вживають грубі висловлювання, використовують слово як погрозу) [59].

Базуючись на узагальненнях фахівців, у своєму дослідженні під агресивною поведінкою дошкільників ми будемо розуміти мотивовані зовнішні дії, які порушують норми і правила існування, наносять шкоди, спричиняють біль і страждання іншим. Заслугує на увагу думка провідних дослідників стосовно важливості емоційного компонента агресивного стану – дитячого гніву, недоброчливості, злості, мстивості, ненависті. Не менш важливу роль, на думку Т.Берона, у формуванні свідомого ставлення дитини до своєї негативної поведінки відіграє вольовий компонент – уміння дошкільника долати імпульсивність, оволодівати навичками самоконтролю та саморегуляції [9].

Співзвучною з нашою є позиція дослідників, які підкреслюють, що агресивність у певних межах необхідна кожній людині. Вона може слугувати способом самозахисту, відстоювання своїх прав, задоволення сутнісних бажань, досягнення певної мети. Виражена у соціально прийнятній формі агресивність відіграє неабияку роль у здатності дошкільника адаптуватися до нових умов життя, пізнати нове. Водночас ворожа агресивність шкідлива, провокує появу небажаних рис характеру, негативно позначається на почуттях оточуючих людей, призводить до деструктивної поведінки й невмінню налагодити гармонійні взаємини з однолітками [43].

Організовуючи дослідження, ми спираємося на загальноприйнятий у науці

розподіл видів агресії: фізичну (конкретні фізичні дії, спрямовані проти когось, які наносять шкоду - кусає, ламає, б'ється); вербальну, виражену у словесній формі (дитина кричить, погрожує, використовує образливі слова та принизливі прізвиська); опосередковану – непряма агресія (провокує, жаліється дорослому, пліткує).

З огляду, що агресія та вміння її долати – складні особистісні феномени, концептуальні засади нашого дослідження будуються на науковому доробку психологів і педагогів стосовно умов та чинників, що провокують появу агресивної поведінки та спонукають здатність її долати. Відповідні матеріали подано у наступному підрозділі.

1.3. Умови і фактори виникнення дитячої агресії та її корекція

Дослідники феномену дитячої агресії приділяють чималу увагу визначенню причин і чинників, що продукують прояви агресивної поведінки та розкриттю умов, які сприяють формуванню у дошкільному віці уміння долати агресію, утримуватися від прояву негативних емоцій, використання образливих слів, застосування агресивних дій.

До умов, що спричиняють агресію дітей старшого дошкільного віку, Е. Бубнова відносить: емоційне неблагополуччя в сім'ї та ЗДО, негативні відносно стійкі риси особистості, низький розвиток саморегуляції поведінки, недостатнє володіння соціально прийнятними способами розв'язання конфліктних ситуацій, використання в якості зразків для наслідування агресивних дій дорослих, однолітків, художніх образів, які є в літературі, на телебаченні, у комп'ютерних іграх [10].

У дослідженнях О.Асмолова, Л.Виготського, Д. Ельконіна, О.Запорожця, О.Захарова, І.Кона, Л.Обухової, Т.Репіної, Р.Стьоркіної та інших фахівців актуалізується зв'язок негативної поведінки з особливостями становлення і розвитку особистості в ранньому онтогенезі. Вказані автори підкреслюють той факт, що на зростаючу особистість впливає значна кількість зовнішніх і внутрішніх чинників, які, згідно висловлювання Л.Виготського, кожний раз змінюють світ її переживань та ставлень до світу та самої себе.

Зазначаючи існування прямого зв'язку процесу становлення і розвитку особистості з агресивністю як соціально неприйнятною формою самовираження і самоствердження дитини дошкільного віку, вказані фахівці називають такі основні чинники її прояву:

- *потреба у визнанні* (бажання посісти лідерську позицію, почуватися героєм спонукають дошкільника до агресивної поведінки);
- *занижена самооцінка* (невпевненість у собі провокує сприйняття оточуючого світу як агресора; дитині видається, що усі намагаються її образити, що вона постійно є об'єктом нападу; вона вирішує нападати першою);

- прагнення звільнитися від зовнішньої опіки (дошкільник намагається уникнути групових заходів, вивільнити час для ігор та цікавих для нього занять; сердиться, якщо це не вдається);

- вплив дитячої групи (дитина намагається бути схожою на однолітків, не виглядати слабкою; вона «заражається» агресивними емоціями, намагається не залишитися байдужою до інтересів групи).

З метою розв'язання конфліктних ситуацій фахівці радять дорослим: показати дітям зворотний бік медалі, негативні наслідки агресії, небезпеки й ризики; пояснювати, що агресія емоційно виснажує, відбирає життєві сили; запропонувати мирний шлях досягнення лідерської позиції; підтримувати в сім'ї довірливі стосунки, проявляти любов і взаєморозуміння; надавати дошкільникам можливість самоствердитися у соціально прийнятний спосіб і отримати від цього задоволення; вчити усвідомлювати власні інтереси, співвідносити їх з інтересами учасників агресивних дій, чинити їм опір [5, 18, 37].

На думку Е.Бубнової, особливу роль у розвитку агресивної поведінки дітей дошкільного віку належить телевізійним передачам, в яких привабливо демонструються агресія та різні способи її прояву. З огляду на схильність дітей 5-7 років до навіювання та наслідування, цей негативний досвід засвоєння суспільних установок. Автор пропонує у корекційній роботі з агресивними дітьми використовувати такі форми:

1. Аналіз причин виникнення агресивності й, за можливості, їх усунення.

2. Знецінення агресивних дій як негуманних, аморальних: підведення дитини до усвідомлення негативних наслідків агресивної поведінки для інших як соціально неприйнятної.

3. Виховання соціально прийнятних способів розрядки надлишкової енергії, звільнення від стану гніву.

4. Формування толерантності, миролюбності, емпатії; навчання позитивним формам спілкування і взаємодії з однолітками [10].

Цікавим є досвід роботи І.Фурманова з вдосконалення роботи у сфері надання допомоги дітям і батькам. Автором розроблена комплексна методика корекції порушень поведінки дошкільників. В основу методу покладено афективно-динамічний підхід до пояснення причин порушення поведінки у критичній ситуації. Суть методу зводиться до того, що дитина, яка потрапляє в ситуацію сильної деривації індивідуальних і соціальних потреб, зазнає сильних негативних переживань. Стан дискомфорту змушує її обирати між двома основними типами адаптивних стратегій: або впоратися з подіями і змінити ситуацію, або зберегти чи відновити емоційну рівновагу.

І.Фурманов уточнює: перший тип вимагає від дитини долання труднощів та усунення перешкод на шляху задоволення потреб, підвищення активності. Утруднення супроводжується незадоволенням, гнівом, емоційною роздратованістю, агресивними реакціями, активним негативізмом. Другий тип стратегії спирається на програму захисту і процеси врівноваженості та супроводжується астеничними емоційними переживаннями, неспокоєм, сумом, відчаєм, страхом, пасивним негативізмом.

Результати тестування дозволили І.Фурманову виділити чотири категорії дітей:

До *першої категорії* віднесено дітей, схильних до прояву фізичної агресії. Автор характеризує їх як сміливих, рішучих, ризикованих, комунікабельних, розкутих, честолюбних, з лідерськими домаганнями, прагненням володарювати, домінувати. Вони нестримані, нерозсудливі, погано контролюють себе.

До *другої категорії* увійшли діти з проявами вербальної агресії. Вони невірні, тривожні, неспокійні, надміру чутливі, невпевнені у собі, часто сумніваються, схильні до депресії та зниженого фону активності. Найменші труднощі вибивають з колії, продукують неадекватні реакції, спалахи роздратованості. Ці вельми підозрілі діти, які постійно напружені і збуджені, сильні до імпульсивних реакцій, легко ображаються.

Третю категорію склали діти з проявами опосередкованої агресії. Це

надміру імпульсивні, із слабким самоконтролем, недостатньо соціалізовані, нездатні аналізувати свої вчинки та їх наслідки діти. В них знижені духовні потреби, посилені примітивні потяги. Надають перевагу чуттєвій насолоді, прагнуть негайно задовольнити свої потреби, не рахуються з оточуючими та нормами моралі. Суперечливі натури, болісно реагують на критику, їм притаманні нарцистичні тенденції.

До *четвертої категорії* автор відніс дітей, схильних до негативізму, мімозо подібних, вразливих егоїстичних Вони чутливі до усього, що зачіпає їхню особистість. Будь-яку критику або зауваження сприймають як образу, часто поводяться роздратовано, нездатні регулювати свої емоції. Водночас вони розсудливі, зважують свої дії, надають перевагу знайомому, традиційному.

Комплексна методика корекції порушень поведінки, розроблена І.Фурмановим, є психологічним тренінгом інтегративного типу з елементами різних психотерапевтичних технік. Мета тренінгу – пошук соціально прийнятних способів задоволення особистістю власних потреб у взаємодії з оточуючими. Автор в ході тренінгу намагається розв'язати такі завдання: сприяння усвідомленню дітьми власних потреб; навчання прийомам регулювання свого емоційного стану; формування адекватної самооцінки; навчання способам цілеспрямованої поведінки, внутрішнього самоконтролю і стримування негативних імпульсів; формування основ моральної позиції та елементарних форм життєвих перспектив [59].

В контексті нашої магістерської роботи заслуговує на увагу дослідження Т.Поніманської, присвячене вихованню у дітей дошкільного віку людяності. Автор зазначає: в обставинах, що постійно змінюються, дитина повинна володіти певними орієнтирами для визначення лінії своєї поведінки. Відсутність чіткої соціальної детермінації висуває вимоги до уміння дошкільника самовизначатися як показник його самостійності та моральності. Вказаний фахівець наголошує на важливості виховання доброзичливості, щирості, гуманності, які дитина проявляє внаслідок зовнішнього примусу, а з власної

волі.

Т.Поніманська кваліфікує людяність як базову якість особистості, ознаку соціальної компетентності. Вона характеризує людяність за такими складовими:

-пізнавальним компонентом (поінформованістю), який визначається рівнем і змістом знань дитини про людей близького і віддаленого оточення, різного віку, статевої належності;

-ціннісним компонентом (гуманністю), який засвідчує ставлення до людини як найвищої цінності, повагу до неї – її життєдіяльності, плочуття гідності, здобутків;

-емоційним компонентом (чуйністю), який характеризує інтерес дошкільника до людей, прагнення спілкуватися з ними, отримувати від них схвалення; уміння співчувати, розуміти переживання однолітків і дорослих, бути суголосними їм в процесі спілкування;

-оцінним компонентом (справедливістю), який засвідчує вміння давати оцінку вчинкам і взаєминам людей; здатність дитини бути толерантною й справедливою у своїх оцінних судженнях;

-поведінковим компонентом (моральною активністю), який визначає міру володіння особистістю етичними формами поведінки у спілкування та спільній з іншими діяльності, вміння пропонувати, надавати та приймати допомогу, здійснювати моральні вчинки з власної ініціативи [40, с.8-9].

Серед визначених провідними фахівцями факторів негативного впливу на агресивну поведінку дитини найчастіше називається вплив стилю спілкування і виховання дошкільника в сім'ї. На це звертають увагу Л.Берковіц, Р.Берон, М.Раттер та інші фахівці. На думку вказаних авторів, сім'я має забезпечувати і гарантувати безпеку дитини в ході її взаємодії із зовнішнім світом, сприяти освоєнню нею способів його дослідження та адекватного реагування. Відомі фахівці підкреслюють: саме досвід відносин в сім'ї дозволяє дитині усвідомити смисл основних цінностей, оцінити себе, відчутти свою приналежність або відторгнення від соціальної групи.

У контексті нашого магістерської роботи становить інтерес дослідження М.Раттера, спрямовані на вивчення особливостей патопсихологічного розвитку дитини. Автора цікавило: чи може вона самостійно контролювати свою поведінку, чи необхідна його організація з боку дорослого; наскільки уявляє дитина мету власних дій; чи може вона організувати доцільну поведінку у невизначених ситуаціях; чи розуміє невідповідність між досягнутими та очікуваними результатами; як дитина обирає дії з виправлення помилок; які механізми перешкоджають нормальному здійсненню нею дій, спрямованих на гармонійну взаємодію з оточуючими.

М.Раттер звертає увагу на те, що у виникненні порушень дитячої поведінки значну роль відіграють сімейні стандарти і правила. Він зауважує: якщо в родині не прийнято з повагою ставитися до авторитетів і суспільних норм моралі, то частіше за усе асоціальні тенденції в поведінці дитини не припиняються, вона легко дозволяє собі використовувати соціально неприйнятні та неприпустимі форми поведінки у взаєминах з дорослими та однолітками.

Згідно даних М.Раттера, до патопсихологічних проявів можна віднести: зниження інтелектуального розвитку дитини, її рухову розгальмованість, інертність, погане переключення уваги, підвищену втомлюваність, затримку мовленнєвого розвитку тощо. До окремої групи порушень розвитку автор відносить соціальні чинники. Він зауважує: несприятливі умови середовища, в яких відбувається розвиток дитини, може продукувати невротичні реакції, конфліктність, використання нею психологічних механізмів захисту, занижену самооцінки, емоційні розлади. Розробляючи корекційну систему, М.Раттер враховує реальні здібності і життєвий досвід кожної конкретної дитини, проводить консультації з педагогом, пропонує вихователю перестати звертати увагу на її погані вчинки і водночас схвалювати за найменші успіхи. Внаслідок цього зростаюча особистість поступово виходить з хронічної ситуації неуспіху, а педагог починає фіксувати і закріплювати в її свідомості позитивні моменти в

її поведінці [46].

В.Гарбузов і О.Захаров, Д.Ісаєв вважають, що вирішальним чинником формування рис особистості, які продукують асоціальні реакції дошкільника, є неправильне виховання. Автори виділяють три його типи:

1.*Виховання, що відторгає, не приймає дитину.* Суть його полягає у надмірній вимогливості, жорсткій регламентації життя, невсипущому контролі або, навпаки, недостатньому контролі на ґрунті потурання. Воно обумовлюється низкою усвідомлених і неусвідомлених моментів.

2.*Гіперсоціалізуюче виховання.* Воно виникає внаслідок тривожної недовірливості батьків щодо здоров'я дитини та членів родини, соціального статусу сина (доньки) в групі однолітків, його (її) успіхів у навчанні. Проявляється у надмірній стурбованості майбутнім сім'ї та родини.

3.*Егоцентричне виховання.* Спостерігається в сім'ях з низьким рівнем відповідальності, коли дитині нав'язується уявлення «Я дорослий» як найбільша цінність [12].

Зокрема, О.Захаров виділив певні параметри виховного процесу в сім'ях дошкільників з різними формами неврозів:

- *інтенсивність емоційного контакту батьків по відношенню до дітей:* а) гіперопіка; б) опіка; в) прийняття; г) неприйняття;

- *параметр контролю:* а) дозвільний; б) що допускає; в) ситуативний; г) обмежувальний;

- *послідовний – непослідовний;*

- *афективна стійкість – нестійкість;*

- *тривожність – нетривожність.*

У загальному вигляді автором виділяються такі риси патогенних типів виховання: низьку згуртованість і розбіжності членів сім'ї з питань виховання; високий ступінь суперечливості, непослідовності, неадекватності; надмірна опіка та обмеження у певних сферах життєдіяльності дитини; підвищена стимуляція можливостей дошкільників, яка супроводжується використанням

погроз, осуду. Отже, О.Захаров відмічає, що визначальним для виникнення невротичних форм поведінки є порушення системи відносин, яке виникає внаслідок суперечностей між можливостями дитини і вимогами соціуму. Невдало, непродуктивно розв'язане протиріччя між зростаючою особистістю та значущими для неї людьми викликає хворобливі переживання, призводять до виникнення внутрішнього конфлікту – зіткнення у свідомості протилежно забарвлених переживань до певної особи або ситуації.

О.Захаров підкреслює: конфлікт посідає центральне місце в житті дитини, виявляється для неї нерозв'язуваним і, затягаючись, створює афективну напругу, загострює протиріччя, посилює труднощі, підвищує нестійкість і збудливість, поглиблює і фіксує хворобливі переживання, знижує продуктивність дій і самоконтроль, дезорганізує вольове управління особистості в цілому [19].

Основне завдання психологічної корекції сімейного виховання, на думку А.Співаковської, полягає у зміні неадекватних батьківських позицій, адекватизація стилю виховання в сім'ї, оптимізація форм батьківського впливу в процесі виховання дітей.. Особливу увагу автор приділяє корекції емоційного фундаменту виховання, створенню загального підтримуючого та тонізуючого ефекту, підвищенню впевненості батьків у своїх ролях та виховних можливостях, розвитку здатності членів родин до розуміння і передчуття емоційного світу один одного та дитини, сприянню взаєморозумінню.

Основним методом корекційної роботи А.Співаковською обрано формування батьківської групи як цілого – інтеракційний метод. Автор створював специфічні групові форми і правила поведінки, акцент робив на дію механізму зворотного зв'язку за умови загальної емоційної підтримки. Моделювалися конфліктні ситуації і вибір засобів їх розв'язання. Значну увагу приділялося історії кожної сім'ї та індивідуальній історії життя в ній дошкільника. Широко використовувалися ігрові прийоми: розігрувалися ситуації взаємодії з дитиною в сім'ї, ситуації заохочення і покарання,

відпрацьовувалися прийоми гармонійного та конструктивного спілкування з дітьми [56].

Таким чином, визначення причин, чинників та підходів провідних фахівців до вибору ефективної системи роботи з дитячою агресією уможливить оптимізацію виховного процесу у ЗДО та сім'ї на етапі формування.

Висновки до розділу I

Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми розвитку у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію засвідчив дефіцит досліджень даного напрямку вітчизняними фахівцями. Виявлено, що більшість дослідників фіксують свою увагу на проблемі дитячої агресії та її профілактики й корекції. Провідними фахівцями розроблено теоретико-методологічні підходи до проблеми дитячої агресії, визначено зміст та структуру понять «агресія» та «агресивність», розроблено методичне забезпечення даного напрямку дослідження.

В ході аналізу зафіксовано існування різних підходів науковців до визначення поняття «агресія» та «агресивна поведінка», що пояснюється специфікою підходів різних авторів та обраними ними аспектами дослідження цього складного феномену. Агресивність визначається як властивість особистості, яка проявляється у готовності до агресії; а агресивні дії – це прояв агресивності як ситуативна реакція. У дослідженні під агресивною поведінкою дошкільника розуміємо специфічну форму його дій, з допомогою яких він демонструє переваги у силі або використовує силу по відношенню до інших дітей, прагне нанести їм шкоди.

Уміння долати агресію розуміється як інтегративна характеристика особистості дошкільника, показник його соціальної компетентності. Вона засвідчується його здатністю орієнтуватися на моральні норми у взаєминах з однолітками, регулювати свою поведінку, контролювати негативні емоційні та дієві реакції, адекватно оцінювати вчинки, досягнення та їх наслідки для оточуючих.

З'ясувалося, що внутрішніми чинниками, що впливають на появу у дошкільному дитинстві проявів агресії, виступають: недостатній розвиток інтелекту; несформованість комунікативних навичок; занижена самооцінка або її несформованість; знижений рівень самоконтролю та саморегуляції; слабкість нервової системи. До зовнішніх чинників дитячої агресивності віднесено: потурання дорослими агресивності дитини, її войовничій,

демонстративній поведінці; негативні висловлювання батьків та педагогів на адресу однолітків, до яких у дитини виникає упередженість; схильність дорослих в усьому звинувачувати «важку» дитину, менш симпатичну та неуспішну; реагування батьків та педагогів переважно на результати конфлікту; пригнічення дорослим усіх проявів агресії дитини; дефіцит уваги дорослих та однолітків, який провокує бажання дитини привернути її до себе у будь-який спосіб; обмеження активності дитини; відсутність чітких та обґрунтованих пояснень дорослого; позбавлення зростаючої особистості практики самостійного і справедливого розв'язання конфлікту.

Узагальнення даних психолого-педагогічних джерел з проблеми розвитку у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію дозволило визначити зміст, структуру і компоненти уміння дитини 5-7 років долати агресію; з'ясувати специфіку розвитку досліджуваного явища у дошкільному дитинстві, встановити причини і фактори появи агресивності, схарактеризувати особливості впливу сімейного виховання на прояви агресивної поведінки зростаючої особистості, уточнити методи і форми ефективної превентивної та корекційної роботи з означеного напрямку.

РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ДОШКІЛЬНИКІВ ТА УМІННЯ ЇЇ ДОЛАТИ

2.1. Програма і методика констатувального етапу дослідження

У констатувальному експерименті використано визначення «уміння долати агресію», запропоноване О.Кононко, під яким розумілася інтегрована здатність дитини дошкільного віку, що засвідчувалася уміннями: утримуватися від агресії, аналізувати і критично оцінювати конфліктну ситуацію та ймовірні ризики, мобілізуватися на дотримання соціально прийнятних форм поведінки й розв'язувати конфлікт у мирний спосіб].

Програмою констатувального етапу дослідження передбачалося проведення експериментальної роботи з 20 дітьми 5-7 років, їхніми батьками та вихователями базового ЗДО. Означені напрями експериментальної роботи реалізовувалися паралельно, що дозволяло фіксувати та співставляти емпіричні дані щодо уміння дошкільників долати агресію від усіх досліджуваних (дітей, батьків, вихователі) та експериментатора.

В ході дослідження ми сприймали дитину старшого дошкільного віку як активного суб'єкта життєдіяльності і освітнього процесу, свідому особистість, здатну більш-менш об'єктивно аналізувати ситуацію, визначити причини виникнення конфлікту і власну роль в ньому, оцінювати ймовірні наслідки власної поведінки та однолітків, мобілізувати свої внутрішні сили та утриматися від негативізму.

Мета констатувального експерименту полягала у визначення особливостей проявів дітьми 5-7 років агресії та міри володіння умінням її долати, утримуватися від негативних емоцій, образливих висловлювань та насильницьких дій. *Завданнями*, що реалізовували вказану мету, були:

1. Характеристика змісту і структури провідної категорії дослідження, використовувана у магістерській роботі.

2. Розробка критеріїв, показників та структурних компонентів уміння дошкільників долати агресію.
3. Створення комплексної методики дослідження вказаного особистісного феномену.
4. Визначення рівнів розвитку у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію у взаєминах з однолітками.
5. З'ясування впливу особливостей виховання дитини у ЗДО та сім'ї на характер її поведінки у конфліктній ситуації.

Використовуючи в ході дослідження поняття «уміння дитини старшого дошкільного віку долати агресію», ми розуміємо під ним її інтегровану здатність особистості, як засвідчується уміннями: утримуватися від агресії, аналізувати і критично оцінювати конфліктну ситуацію та ймовірні ризики, мобілізуватися на дотримання соціально прийнятних форм поведінки й розв'язувати конфлікт у мирний спосіб.

Експеримент проводився на базі дошкільного підрозділу «смайлик» при гімназії № 14 м. Ніжин упродовж жовтня 2020 - травня 2021 року. В ньому взяли участь 20 дітей старшого дошкільного віку, 6 вихователів базового закладу дошкільної освіти та 20 представників родин (переважно батьків).

Програмою констатувального етапу дослідження передбачалося проведення експериментальної роботи з усіма вказаними учасниками: з дітьми 5-7 років, їхніми батьками та вихователями базового ЗДО. Означені напрями експериментальної роботи реалізовувалися паралельно, що дозволяло фіксувати та співставляти емпіричні дані щодо уміння дошкільників долати агресію від усіх досліджуваних (дітей, батьків, вихователі) та експериментатора.

В ході дослідження ми сприймали дитину старшого дошкільного віку як активного суб'єкта життєдіяльності і освітнього процесу, свідому особистість, здатну більш-менш об'єктивно проаналізувати ситуацію, визначити причини виникнення конфлікту і власну роль в ньому, оцінити ймовірні наслідки власної поведінки для оточуючих людей, мобілізувати свої внутрішні сили та утриматися від негативізму.

Базуючись на підході О.Кононко до уміння дошкільника долати агресію, схарактеризованому у теоретичному розділі, в процесі виконання магістерської роботи ми застосували виділені вказаним автором критерії і показники оцінки особливостей розвитку у досліджуваних вказаного особистісного феномену. Їх представлено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Критерії та показники оцінки міри розвитку у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію

<i>Критерії</i>	<i>Показники</i>
Оцінка ситуації та ймовірних наслідків	Більш-менш реалістично оцінює ситуацію, причини конфлікту та власну роль в ньому; усвідомлює ймовірні наслідки порушення моральних норм поведінки, бере їх до уваги; рахується з думкою авторитетних дорослих та однолітків.
Прийняття доцільних рішень	Розмірковує, співставляє між собою ймовірні варіанти поведінки під час конфлікту; обирає найбільш доцільний, безпечний для себе та інших варіант; планує конструктивний вихід з конфлікту; варіює, експериментує; орієнтується на цінність товариських стосунків та збереження власного авторитету в очах дорослих та однолітків.
Саморегуляція поведінки	Свідомо аналізує, контролює та керує своєю поведінкою, емоційним станом, діями під час конфлікту; докладає зусиль для мирного врегулювання конфлікту: робить доцільні пропозиції, намагається послабити напругу, внести зміни у власну поведінку, відновити продуктивну взаємодію та товариське спілкування.
Власна гідність	Вирішує проблему самостійно, поважає себе за це; не жаліється дорослому на однолітків, не наговорює на них зайвого, не скаржиться; визнає власні помилки; вибачається за спровокований конфлікт; уникає образливих слів та нанесення іншим фізичної шкоди; використовує докази, пояснення, вмовляння, переконання; намагається

	вийти з конфлікту гідно.
--	--------------------------

Наведені в таблиці 2.1 критерії засвідчують важливість для нас одержання даних про здатність дитини старшого дошкільного віку адекватно оцінювати ситуацію конфлікту, власну роль в ньому, ймовірні ризики; приймати адекватні ситуації та доцільні для виходу з конфлікту рішення; регулювати власну поведінку. Контролювати емоції, висловлювання, дії; проявляти почуття власної гідності, не втрачати самоповаги.

З огляду, що уміння долати агресію – структурне за своїм характером, нами виділено чотири основні компоненти – когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінковий та рефлексивний. Детальніше про кожний.

Когнітивний компонент засвідчував наявність у досліджуваних 5-7 років певної системи знань і уявлень про моральні норми поведінки, негативний вплив агресивності на взаємодію, власну здатність долати агресію у конфліктних ситуаціях, важливість знаходження доцільного й конструктивного виходу з конфлікту, засоби відновлення товариських взаємин.

Емоційно-мотиваційним компонентом фіксувалася спроможність досліджуваних старшого дошкільного віку усвідомлювати значущість миролюбних стосунків з однолітками для хорошого самопочуття; позитивного ставлення до уміння визнавати власні помилки та вибачатися перед однолітками; гідного виходу з конфліктної ситуації.

Поведінковий компонент дозволив отримати інформацію щодо сформованих у досліджуваних умінь і навичок конструктивного розв'язання конфліктів, саморегуляції своїх емоційних станів, використання миролюбних засобів розв'язання проблем та налагодження товариських відносин. У протоколах фіксувалися оцінні судження досліджуваних, прояви ціннісного ставлення до норм моральної поведінки, здатність визнавати власні досягнення і помилки, вносити корективи у власні дії, гармонізувати їх.

Розробляючи комплексну методику констатувального етапу дослідження, спрямованого на визначення особливостей розвитку у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію, ми орієтувалися на визначені вище критерії, показники, стабільність прояву останніх та компоненти особистісного феномену. Методи добиралися до кожного визначеного компоненту. Окремо характеризуємо методи роботи з дітьми старшого дошкільного віку та дорослими.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ДОШКІЛЬНИКАМИ

Методи до когнітивного компоненту

Програмою констатувального етапу роботи передбачалося проведення двох тематичних бесід з дошкільниками, запропонованих О.Кононко –«Агресія та уміння її долати» і «Моє уміння долати агресію».

Бесіда «Агресія та уміння її долати»

Мета – з'ясувати адекватність, широту й глибину знань досліджуваних про агресивність та уміння її долати. Бесіда проводилася індивідуально з кожною дитиною у звичних умовах та за доброзичливої атмосфери. Вона була добровільною: дітей не змушували відповідати, якщо вони не хотіли, проте знаходили можливість з часом заохотити з метою отримання відповідей на запитання. Бесіда складалася з восьми відкритих за характером запитань, що стимулювало дошкільників до самостійності, спонукало до міркувань. Нас цікавило: як розуміють старші дошкільники агресивність та уміння її долати; як ставляться до неї; з якими наслідками пов'язують агресивну і миролюбну поведінку; як оцінюють значення миролюбності чи агресивності в житті.

На запитання бесіди відповідали усі дошкільники, завдяки чому отримано можливість проаналізувати 160 відповідей досліджуваних 5-7 років. Детальніше запитання бесіди наведено у Додатку 1.

Бесіда «Моє уміння долати агресію».

Мета – з'ясувати особливості оцінок дітьми старшого дошкільного віку власної схильності до агресії та уміння її долати. Як і попередня, проводилася

індивідуально у звичних умовах життя та комфортній атмосфері. Експериментатор нічого дитині не уточнював, не підказував. Він міг лише повторити запитання.

Нас цікавило: чи вважає дитина себе агресивною; з ким з дорослих чи однолітків вона найчастіше конфліктує і чому саме; наскільки їй складно подолати негативні емоції і своє бажання нашкодити однолітку; як дошкільник оцінює, чого йому для долання агресії не вистачає і як цього можна досягти; що в ній самій їй особливо подобається і не подобається.

На запитання цієї бесіди теж відповідали усі дошкільники, завдяки чому проаналізовано 160 їхніх відповідей. Детальніше запитання бесіди наведено у Додатку 1.

Методи до емоційно-мотиваційного компоненту

Частково інформацію про ставлення досліджуваних старшого дошкільного віку до агресії та уміння її долати ми отримали завдяки проведеним індивідуальним бесідам. Проте з огляду на важливість питання необхідно було зафіксувати не лише вербальні реакції дітей, але й надати можливість здійснити самостійний вибір, цим самим реально визначитися з своїми пріоритетами. З цією метою використано проективну методику, розроблену М. Панфіловою

Графічний тест «Кактус»

Експеримент проводився індивідуально з кожною дитиною. Мета методики – з'ясувати характер уявлень дітей старшого дошкільного віку про себе як миролюбну чи войовничу людину. Під час малювання дитина проектує образ зображення на себе. Учасникам експерименту пропонувалося на листі паперу намалювати олівцями кактус, який вони хочуть. Експериментатор нічого не уточнював, не пояснював, не відповідав на запитання. Він міг лише повторити інструкцію: «Намалюй, будь ласка, який хочеш кактус». По завершенні малювання експериментатор разом з дитиною обговорювали, який кактус і чому саме такий вона зобразила. У протоколах фіксувалося: дикий чи домашній кактус зображено, він росте на землі (дикий) чи у вазоні (домашній), кількість і

довжину голок, які кольори використала дитина у процесі його зображення, якої величини вийшов кактус, де вона його розмістила (у центрі чи на краю), наскільки деталізували зображення, який настрій мала під час малювання.

Велика кількість і довжина кактусу у поєднанні з його зображенням у центрі, автор методики пов'язує з схильністю дитини до агресії, прагненням захиститися, продемонструвати свою силу.

Методи до поведінкового компоненту

З метою з'ясування реальних проявів миролюбної чи агресивної поведінки досліджуваних старшого дошкільного віку у звичних й спеціально створених умовах було проведено спостереження та модельовано ситуацію морального вибору (методика О.Кононко). Детальніше про кожний метод йтиметься нижче.

Спостереження

За кожною дитиною 5-7 років було проведено по три спостереження в процесі її ігор і спільної з однолітками діяльності. З огляду, що цілеспрямоване спостереження спрямовувалося на визначення тенденції до певної поведінки, типової для кожного учасника експерименту, у протоколах спостереження фіксувалися: емоційний стан дитини під час конфлікту; характерний тип її поведінки – нападницький чи захисний, конструктивний чи деструктивний; застосовувані засоби розв'язання конфлікту (вербальні, фізичні); здатність до саморегуляції поведінки; чи орієнтується на моральні норми поведінки та очікувані реакції авторитетних дорослих. З огляду, що спостереження проводилося за 20 дітьми, усього було проаналізовано 60 протоколів. Зразок протоколу спостереження наведено у Додатку 2

Модельовання експериментальної ситуації

Мета експерименту - визначити характер поведінки дітей старшого дошкільного віку в ситуації зіткнення їхніх інтересів; з'ясувати особливості емоційно-вольового розвитку і моральної спрямованості поведінки під час їхньої сумісної діяльності.

Експериментатор об'єднує для виконання завдання конструктивного характеру (виготовлення виробу з цупкого кольорового паперу) двох дошкільників, які зазвичай не *відчують* один до одного симпатії, ставляться неприязно, напружено, задрісно, байдуже або конкурують між собою. Дошкільникам надавалася можливість самостійно визначитися з тим, хто що робитиме. При цьому передбачалося, що одна ділянка роботи є більш привабливою, а інша – менш привабливою. Вибір – процес складний, який супроводжується суперечкою, конфронтацією, прагненням домінувати або підкорятися. За умовами модельованої ситуації дорослий не втручався у розподіл, нічого за дітей не вирішував, не підказував і не радив. Він виконував роль спостерігача та експерта.

У протоколах фіксувалися: прояви лідерства чи покори; домінування конструктивних чи деструктивних дій; характер спільної діяльності (рівноцінна участь обох учасників; один командує, інший підкоряється); використані засоби розв'язання суперечок і проблем (вербальні, фізичні, жести, міміка); ставлення обох учасників до кінцевого продукту спільної праці; характер самооцінки кожного (адекватна, завищена, занижена).

Схему протоколу спостереження подано у Додатку 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ДОРΟΣЛИМИ

Згідно програми констатувального етапу дослідження методами експериментальної роботи з педагогами базового ЗДО слугували аналіз планів освітньої роботи та анкетування; у роботі з батьками застосоване спостереження та опитування. Важливо підкреслити: запитання анкет для вихователів ЗДО і батьків були близькими по суті. Просто запитання, адресовані педагогові, стосувалися усіх вихованців групи, а запитання, адресовані батькам – лише сина (доньки). Детальніше про кожний з означених методів йтиметься нижче.

Робота з вихователями ЗДО

Аналіз планів роботи

Аналізувалося, яке місце у планах роботи посідає виховна робота з профілактики негативної поведінки дітей старшого дошкільного віку та з розвитку у них уміння долати агресію. Нас цікавила кількість і характер заходів вказаного напрямку, його реалізація у змісті та формах роботи з батьками.

Анкетування

Мета опитування – з'ясувати ставлення педагогів до агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку, проявленої у спілкуванні з однолітками. Нас цікавила їхня оцінка агресивності як особистісної якості; визначення причини зростання проявів агресії зростаючої особистості; судження щодо важливості для дитини 5-7 років уміння утримуватися від агресії, виявляти миролюбність і доброзичливість; оцінка кількості миролюбних та агресивних дітей в групі; ефективні методи їх формування у ЗДО та сім'ї тощо. Предметом інтересу була самооцінка педагогами власної здатності долати агресивність та регулювати свій емоційний стан. Анкета містила 10 запитань, з яких 5 були відкритого (тобто, дозволяли формулювати власне судження з приводу запитаного) і 5 закритого типу (передбачали вибір одного з декількох запропонованих варіантів відповіді). Це дозволило отримати чималий обсяг цікавої інформації щодо особливостей ставлення педагогів базового ЗДО до агресії як феномену особистісного зростання та уміння її долати. Усього завдяки опитуванню отримано 160 відповідей на запитання. Повністю анкету подано у Додатку

Робота з представниками сімей

Спостереження

За взаємодією батьків з власною дитиною проводилося по три сеанси спостережень, переважно у другу половину дня, коли діти спільно грали у приміщенні чи на вулиці. Усього було проведено 60 сеансів спостережень. У

протоколах фіксувалися: стиль спілкування дорослого з дитиною; характер поведінки дошкільника у спільній з однолітками діяльності; емоційні, вербальні, дієві реакції батьків на прояви дитиною недобррозичливості та прагнення спровокувати конфлікт з однолітками; ставлення дітей до зауважень, оцінок та обмежень батьків; тривалість конфлікту, його причина, способи виходу з нього дітей (самостійно чи з допомогою дорослих, конструктивно чи деструктивно).

Анкетування

Анкета містила 10 запитань. Половина з них була відкритого, а половина – закритого типу. В ході опитування ми отримали інформацію щодо оцінок батьками агресивності як позитивної або негативної риси особистості; судження з приводу чинників, що провокують дитячу агресивність; думку батьків щодо агресивності власної дитини та уміння її долати; позицію стосовно важливості уміння дитини поводитися доброзичливо і застосовувати миролюбні способи виходу з конфлікту; самооцінки членами родин власної здатності утримуватися від агресії, уміння контролювати і регулювати свій емоційний стан, використовувати ефективні методи виховання конструктивної поведінки у спілкуванні з однолітками. Нас цікавили уявлення батьків про власні недоліки у поведінці та спілкуванні з дитиною вдома та здатність оцінити міру своєї уваги до виховання у дитини 5-7 років уміння поводитися миролюбно і доброзичливо. Усього проаналізовано 200 відповідей батьків. Повністю анкету представлено у Додатку 5

Участь в експерименті дітей старшого дошкільного віку, їхніх батьків та вихователів базового ЗДО та використання комплексної методики уможливили отримання різнобічних емпіричних даних стосовно досліджуваного явища. Характеристику рівнів розвитку у дітей 5-7 років уміння долати агресію буде представлено у 2.2, оцінку міри впливу на нього сімейного і суспільного виховання – у 2.3

2.2. Характеристика рівнів розвитку у досліджуваних старшого дошкільного віку уміння долати агресію

З метою визначення рівнів розвитку у досліджуваних старшого дошкільного віку уміння долати агресію було проаналізовано дані, отримані по кожному із зазначених вище методів вивчення вказаного особистісного феномену – двох бесід, графічного тесту «Кактус», сеансів спостережень за дітьми на заняттях, під час самостійних ігор, у взаємодії з однолітками у звичних та спеціально створених умовах. Зупинимося детальніше на аналізі отриманих емпіричних даних.

Відповіді досліджуваних 5-7 років на запитання бесіди «Агресія та уміння її долати» засвідчили таке:

Відповідаючи на запитання щодо агресивної поведінки, більшість дітей старшого дошкільного віку схилилися до вельми узагальнених, схематичних, спрощених відповідей типу: «Погана поведінка» та «Що порушує правила». Понад 10% опитаних взагалі не змогли дати конкретної відповіді на запитання, відмовчувалися або казали: «Не знаю». Лише близько третини досліджуваних вдалися до більш конкретних й обгрунтованих висловлювань, використовували вирази типу: «яка порушує правила», «що призводить до конфлікту», «образлива», «загрозлива», «войовнича», «що залякує», «яка шкодить» тощо.

В цілому з'ясувалося, що дітям легше пов'язати агресію з порушенням моральних норм, ніж з аналізом її наслідків для взаємин з однолітками та самопочуттям в ситуації конфлікту. Понад половини дітей 5-7 років зуміли більш-менш чітко висловитися щодо причин появи агресивної поведінки. Типовими виявилися відповіді, що вказували на переживання ними: конфлікту інтересів – несправедливого розподілу ролей, іграшок, знаряддя; незаслужених образ; відмови від бажаного спілкування.

Досліджуваним старшого дошкільного віку виявилось складно чітко визначити, для чого бути миролюбним. Здебільшого вони пов'язували неконфліктну поведінку з можливістю отримати схвалення авторитетних

дорослих, поводитися «як треба», «як вимагають». Це засвідчує переважання у виховному процесі орієнтації на зовнішні детермінанти (вимоги, правила поведінки, ймовірність покарань за їх порушення тощо), а не на суб'єктну позицію самих дітей.

Аналіз відповідей дошкільників на запитання другої бесіди «Моє уміння долати агресію» дозволяють говорити таке:

Оцінюючи власну здатність долати агресію, діти старшого дошкільного віку у своїй більшості переоцінюють власні можливості утриматися від негативних емоцій, злості, бажання образити однолітка. Це пояснюється типовою для даного віку несамокритичністю та прагненням вважати себе «хорошими». Лише дещо більше п'ятої частини опитаних дітей визнали, що їм не завжди вдається опанувати себе в ситуації конфлікту. Вони вдавалися до вельми самокритичних суджень, використовували диференційовані оцінки, оперували виразами «іноді не можу стриматися», частіше за усе зупиняюся», «намагаюся домовитися», «після сварки буває соромно» тощо.

Уявлення переважної більшості дітей про уміння регулювати свій стан, поведінку, дії вельми схематичні, уривчасті, спрощені. Це актуалізує необхідність організації цілеспрямованої виховної роботи, спрямованої на розширення, поглиблення знань дітей як про зміст «уміння долати агресію» так і способи миролюбного виходу з конфлікту.

Спостереження за дітьми старшого дошкільного віку під час виконання ними графічного тесту («Кактус»), дозволило схарактеризувати як малюнки досліджуваних, так і зафіксувати їхні відповіді на запитання після малювання. Виявилось, що близько двох третин досліджуваних старшого дошкільного віку надали перевагу малюванню домашнього, а не дикого кактусу. Це прояснюється тим, що більшість дітей цього віку частіше бачать кактус у вазонах, ніж у природних умовах. Тим більше, що кактус – рослина далеких країн, яких вони не були.

Аналізуючи дитячі малюнки, ми виходили з того, що схильні до агресії дошкільники зазвичай зображують великі за розміром кактуси з великою

кількістю гострих колючок у центрі сторінки. Таких дітей виявилось понад третину від усієї експериментальної групи. Цікаво, що близько третини дітей п'яти-семи років у своєму зображенні замінили колючки крапками, а понад 10% дошкільників зобразили рослину взагалі без голок. Отже, за даними графічної методики, у близько третини досліджуваних старшого дошкільного віку зафіксовано схильність до агресії.

Аналіз даних засвідчив, що майже дві третини досліджуваних зобразили «самотній кактус», прокоментували свій малюнок словами: «Зовсім один», «Сам», «Немає інших». Це дає підстави припустити, що почуття самотності притаманне значній кількості дітей п'яти-семи років під час їхнього перебування у колі однолітків. Лише чверть дітей старшого дошкільного віку зобразили поряд з основним маленькі кактуси або інші квітки у горщиках. Це свідчить, що у них переважають гармонійні стосунки з однолітками, вони посідають високий соціальний статус, почуваються комфортно у дитячому колективі.

Дітям пропонувалося уявити майбутнє намальованого кактусу. З'ясувалося, що лише близько п'ятої частини дітей експериментальної групи припустили, що: «він виросте красивим, на ньому з'являться квіточки», «виросте високим, сильним». Водночас переважна більшість дітей старшого дошкільного зосередили увагу на колючках, голках як символі агресії та зауважили: «на ньому збільшаться колючки», «він буде ще сильніше колотися». Це може свідчити про тривожні очікування цієї категорії досліджуваних щодо характеру свого спілкування з однолітками.

Аналіз даних, отриманих у ході моделювання експериментальної ситуації, дозволив отримати інформацію про розподіл дітьми між собою ділянок роботи, про характер співпраці виконавців практичного завдання, їхнє вміння діяти самостійно; прояви кожним учасником спільної діяльності різних форм агресії по відношенню до партнера; способи розв'язання непорозумінь (угода, компроміс, поступка, насилля) та адекватність самооцінки.

Завдяки використанню комплексної методики та визначенням вище критеріям та показникам оцінки здатності досліджуваних 5-7 років долати

агресію, утримуватися від неї, нами виділено чотири рівні розвитку у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію: високий, оптимальний, середній і низький.

У таблиці 2.2 представлено кількісний розподіл дітей старшого дошкільного віку за рівнями сформованості уміння долати агресію та якісна характеристика проявів свідомості й поведінки у конфліктних ситуаціях .

Таблиця 2.2.

Якісно-кількісна характеристика уміння досліджуваних старшого дошкільного віку долати агресію.

Рівень сформованості уміння долати агресію	Характеристика свідомості і поведінки дошкільників	Кількість дітей (у %)
ВИСОКИЙ	<p>Гармонійно поєднані знання, ціннісне ставлення до себе і практичне уміння утримуватися від агресивності. Вельми реалістично аналізує та оцінює конфліктну ситуацію, усвідомлює причини непорозуміння, власну роль у конфлікті, його наслідки для спільної діяльності. Розв'язує конфлікт у мирний спосіб, приймає конструктивні рішення, дорожить стосунками з партнером по діяльності, бере до уваги його інтереси, поводить під час вирішення конфлікту гідно. Контролює та регулює свої емоції, висловлювання і дії, утримується від тиску, образ, приниження, ігнорування однолітка. Поводиться гнучко, в разі необхідності, змінює стиль своєї поведінки, визнає і виправляє помилки, справедливо оцінює внесок у взаємодію партнера. Робить доцільні пропозиції щодо налагодження спілкування, вдається до компромісів. узгоджує позиції., Довіряє своїм можливостям, особистому досвіду, самооцінці; поводить самостійно та відповідально, не жаліється на однолітків дорослим. Гідно виграє (не хвалиться, не зазнається) і програє (не сердиться, не звинувачує інших, не плаче).</p>	20

<p>ОПТИМАЛЬНИЙ</p>	<p>Дитина володіє достатніми знаннями про суть і вплив миролюбної та агресивної поведінки на стан та продуктивність спільної діяльності. Цінує (власні та однолітків) уміння поводитись морально, стримувати негативні прояви поведінки, контролює свої висловлювання та дії. Як правило, намагається впоратися з непорозуміннями у мирний спосіб – обґрунтувати, довести доцільність певних ідей та рішень, узгодити позиції. Якщо припускається помилок, визнає їх і намагається виправити. Імпульсивніша за дітей попередньої групи, емоції час-від-часу захльостують, негативно впливають на взаємодію з однолітками, провокують непорозуміння. Намагається діяти самостійно, проте у разі зіткнення з труднощами легко пристає на допомогу. Прагне досягти успіху, заради нього може поступитися принципами, вдатися до хитрощів. Самооцінка завищена, домагання вищі за реально вкладені у спільну діяльність власні зусилля. Їй легше гідно виграти, ніж гідно програти.</p>	<p>30</p>
<p>СЕРЕДНІЙ</p>	<p>Володіє системою правильних, проте вельми схематичних знань про агресивність та миролюбність, їх значення в житті. Намагання поводитись морально в ситуації конфлікту, дотриматися відомих правил сильніше за здатність регулювати свої емоції, поведінку, дії. Недостатньо організована та впевнена у собі, недовірлива, довго зважує, як вчинити, їй важко проаналізувати ситуацію та прийняти власні рішення. Легко змінює стратегію своєї поведінки, поступається сильнішому та авторитетнішому за себе. У конфліктній ситуації намагається відсторонитися від необхідності визначати свою позицію, запропонувати конкретні засоби виходу з неї. Поведінка залежна, самооцінка невизначена, нестійка, подекуди занижена; домагання невисокі, орієнтується на</p>	<p>40</p>

	виконання мінімально необхідних вимог і правил. Зовнішньо детермінована, часто скаржиться на однолітків дорослому, розраховує на його допомогу у розв'язання конфлікту. Задовольняється посередніми результатами спільної діяльності. Частіше програє, ніж виграє. Посідає невисокий соціальний статус у групі однолітків.	
НИЗЬКИЙ	Знання про агресивність та миролюбність клаптеві, недостатні, подекуди помилкові. Навички виходу з конфліктної ситуації не сформовані. Зазвичай з власної ініціативи не аналізує ситуацію та причини, що призвели до конфлікту. Невпевнена у собі, ніколи не пропонує ідей та рішень, повністю залежна від думки про себе авторитетних дорослих та однолітків з високим статусом. На себе не розраховує, очікує зовнішньої допомоги і підтримки. Прагне не стільки досягти успіху у спільній з однолітком діяльності, скільки уникнути неуспіху та ймовірного незадоволення дорослих. Самоконтроль, саморегуляція, почуття самоповаги знаходяться у зародковому, потенційному стані, потребують заохочень та стимуляції ззовні. Уникає ризику, будь-чого незнайомого, в ситуації конфлікту відчувається дискомфортно, пристає на бік сильнішого, виконує його розпорядження, не комплексує з приводу власної безпорадності, безпринципності. Самооцінка не сформована, залежна від думки авторитетних інших, домагання низькі, індивідуальний досвід обмежений. Виявляє недовіру власним можливостям навіть у разі досягнення позитивного результату діяльності.	10

Таким чином, віднесені до *високого рівня* розвитку уміння долати агресію діти характеризувалися балансом достатніх за обсягом знань, позитивного ставлення до однолітків і самих себе та здатністю до саморегуляції поведінки, самостійного розв'язання конфлікту у мирний спосіб та прояву власної гідності.

Дошкільники *оптимального рівня* сформованості уміння долати агресію відрізнялися достатньо збалансованими знаннями, ставленням та реальними уміннями утримуватися від негативних проявів та орієнтуватися на моральні норми поведінки. Водночас їх вирізняли недостатня стійкість емоцій та уміння самостійно контролювати та регулювати поведінку, звернення за допомогою до дорослих задля розв'язання проблеми і зняття з себе відповідальності за конфлікт.

Середній рівень розвитку уміння долати агресію складався з дошкільників, які орієнтувалися на моральні норми поведінки, проте не володіли достатніми уміннями контролювати ситуацію, прогнозувати ризики негативної поведінки, регулювати емоції, висловлювання та дії. У разі конфлікту вони нервували, вдавалися до вербальної агресії, скаржилися вихователю на однолітків могли підкоритися сильнішому або ухилялися від подальшого спілкування.

До *низького рівня* розвитку уміння долати агресію віднесено дітей з обмеженими знаннями моральних норм, нерозумінням наслідків агресивної поведінки для оточуючих, невмінням контролювати та регулювати свої емоції і дії, несформованістю миролюбності, войовничістю, схильністю до фізичного тиску, агресивних вчинків, обмеження прав однолітків. Вона найчастіше виступають призвідниками конфліктів, демонструють свою силу, не відчують сорому і провини.

Отже, лише близько чверті досліджуваних 5-7 років характеризуються високими показниками уміння долати агресію. Це актуалізувало необхідність визначення чинників, що впливають на становлення і розвиток у дошкільному дитинстві уміння утримуватися від агресії. Основними чинниками впливу на досліджуване явище виступає вплив сімейного та суспільного виховання.

Дані щодо особливостей впливу батьків та педагогів ЗДО на уміння дітей старшого дошкільного віку подано у 2.3.

2.3 Аналіз впливу сім'ї та ЗДО на розвиток у дошкільників уміння долати

агресію

З метою визначення особливостей впливу сімейного та суспільного виховання на уміння дітей старшого дошкільного віку долати агресію було проаналізовано експериментальні дані, отримані завдяки спостереженню, ознайомленню з планами роботи вихователів базового ЗДО та аналізу відповідей педагогів і батьків на запитання анкети.

Зупинимо увагу на аналізі емпіричних даних, отриманих у ході експериментальної роботи з педагогами.

Спостереження за стратегією поведінки вихователів під час дитячих конфліктів засвідчило таке:

- зазвичай педагоги адекватно реагують на дитячі конфлікти, використовують ефективні засоби і прийоми впливу на дошкільників – пропонують зупинитися, проаналізувати причини непорозуміння, оцінити власну поведінку і почуття, схарактеризувати переживання партнера тощо;

- типовим недоліком більшості педагогів є надмірно емоційне реагування на дитячі конфлікти, зловживання докорами, негативними судженнями, погрожуванням розповісти батькам про погану поведінку дошкільників.

Аналіз планів педагогічної роботи дозволив з'ясувати, що проблемі гуманізації стосунків у дитячому угрупованні вихователі базового ЗДО приділяють чимало уваги. Водночас встановлено, що:

1. У планах педагогічної роботи значно більше уваги приділяється упровадженню словесних форм гуманізації спілкування дошкільників – читанню художньої літератури та вивченню віршів морального змісту. Водночас у планах бракує:

- вказівок на оснащення дітей практичними засобами і прийомами налагодження й відновлення конструктивної взаємодії з однолітками, розв'язання проблем у мирний спосіб;

- аналізу реальних конфліктних ситуацій, переживань їх учасників, групового обговорення наслідків агресивної поведінки.

2. Безпосередньо проблема агресії та уміння її долати у планах роботи

фактично не представлена, що актуалізує необхідність організації на наступному етапі експерименту цілеспрямованої роботи відповідної спрямованості з вихователями базового ЗДО.

Аналіз відповідей вихователів на запитання анкети дозволив одержати значний обсяг інформації стосовно щодо уявлень про дитячу агресію, уміння дошкільників їх долати та судження педагогів щодо використання ефективних методів і засобів виховання миролюбності й компетентної поведінки в ситуації конфлікту. У таблиці 2.3 подано варіанти відповідей респондентів на запитання анкети та кількісний розподіл прибічного кожного.

Таблиця 2.3

Кількісний розподіл відповідей вихователів базового ЗДО на запитання анкети

ЗАПИТАННЯ	ВАРІАНТИ ВІДПОВІДЕЙ	КІЛЬКІСТЬ (у %)
Прояви агресивності	Гнів, дратівливість, крик, плач	30
	Фізичний напад, бійка	25
	Образливі висловлювання	20
	Руйнівні дії, нанесення шкоди	15
	Ворожі дії	10
Кількість агресивних дітей	90-70%	15
	60-50%	35
	40-30%	40
	20-10%	10
Причини агресивності	Виховання в сім'ї	35
	Вплив телебачення	25
	Невміння регулювати свою поведінку	20
	Брак уваги, самотність	15
	Вроджені особливості	10
Кількість дітей, здатних долати агресію	90-70%	5
	60-50%	15
	40-30%	35
	20-10%	45
Важливість уміння	Дуже важливе	20

долати агресію	Важливе	40
	Не дуже важливе	30
	Не важливе	10
Що впливає на уміння долати агресію?	Наслідування батьків	30
	Наслідування однолітків	25
	Наслідування літературних героїв	20
	Бажання отримати схвалення	15
	Відповідь відсутня	10
Якості дитини, здатної долати агресію	Товариськість	25
	Самостійність	20
	Витримка	20
	Емоційна чутливість і врівноваженість	15
	Альтруїзм	10
	Відповідь відсутня	10
Оцінка педагогом власного уміння долати агресію	Легко долаю агресію	45
	Потрібно докласти чималих зусиль	25
	Не здатна утриматися від агресії.	15
	Відповідь відсутня	15
Увага до виховання здатності дитини долати агресію	Приділяю значну увагу	20
	Приділяю достатньо уваги	40
	Приділяю недостатню увагу	25
	Практично не приділяю увагу	5
	Відповідь відсутня	10
Ефективні методи і форми виховання уміння долати агресію	Читання літературних творів	40
	Розвиток саморегуляції поведінки	20
	Заохочення	15
	Покарання негативних проявів	15
	Спостереження за миролюбною поведінкою оточуючих людей	10

Зупинимося на аналізі отриманих відповідей вихователів базового ЗДО.

Відповіді на перше запитання засвідчили, що переважна більшість педагогів (75%) до основних проявів агресивної поведінки дітей старшого дошкільного віку віднесли гнів, дратівливість, фізичний напад, бійку та образливі висловлювання. Чверть педагогів віднесли до них ворожі та руйнівні

дії по відношенню до однолітка. Можна говорити, що в цілому основні прояви агресії були перераховані респондентами.

Оцінюючи у відсотках кількість агресивних вихованців своїх груп, 40% опитаних віднесли до них понад третину дошкільників, а 35% - понад половину дітей 5-7 років. Це – тривожний факт, що актуалізує проблему та необхідність проведення цілеспрямованої роботи з виховання їхньої миролюбності. Виявлено певну групу педагогів (15%), які вважають агресивними переважно більшість старших дошкільників. Десята частина респондентів виявилася оптимістами і віднесли до агресивних від 10% до 20% вихованців. Такий розкид відповідей пояснюється як контингентом дітей і батьків, так і системою виховання ЗДО.

Цікавими виявилися оцінки педагогами причин дитячої агресивності. Так, 60% опитаних надали перевагу зовнішнім детермінантам – особливостям виховання дитини в сім'ї, зокрема поблажливому або навіть позитивному ставленню батьків до проявів агресивності своєї дитини (34%), та негативному впливу телебачення (25%). Водночас п'ята частина педагогів підкреслила значення внутрішніх регуляторів, зокрема невміння багатьох дітей регулювати свої емоції, висловлювання та дії. Встановлено, що 15% вихователів ЗДО до негативних чинників, що продукують прояви агресії, віднесли брак уваги до дитини з боку членів родини та однолітків, а 10% вказали на значення у цьому процесі вроджених особливостей.

Суттєво відмінними виявилися оцінки вихователями ЗДО здатності дошкільників долати агресію, утримуватися від ворожості та нанесення шкоди одноліткам. Лише 5% опитаних віднесли до цієї категорії близько двох третин своїх вихованців, що можна вважати завищеними оцінками; 15% вихователів схилилися до того, що здатних регулювати власну поведінку у конфліктній ситуації налічується понад половину групи (що теж не відповідає реальному стану речей). Водночас 80% педагогів дали реалістичні оцінки умінню дітей 5-7 років долати агресію, зазначивши, що у групі їх налічується в цілому близько третини. Отримані емпіричні дані актуалізують необхідність організації у подальшому цілеспрямованої роботи, з одного боку, з визначення дорослими

критеріїв оцінки уміння дітей утримуватися від агресії, з іншого - з розвитку у дошкільників саморегуляції поведінки.

В ході опитування з'ясувалося, що 60% вихователів ЗДО відносять долаття агресії, регуляцію своєї поведінки важливим умінням, третина опитаних – не дуже важливим, а 10% взагалі неважливим, Той факт, що понад чверті педагогів недооцінюють значення саморегуляції для успішного життя та гармонійної взаємодії з оточуючими людьми об'єктивує необхідність проведення з ними спеціально організованої формувальної роботи.

Характеризуючи чинники впливу на уміння дошкільників долати агресію, дві третини педагогів вказали на важливість для дітей даного віку зразків поведінки авторитетних осіб – батьків, однолітків, літературних та телевізійних героїв. При цьому 15% вихователів вказали на важливість для дошкільників бажання отримати схвалення дорослого за дотримання моральних нор м поведінки. З'ясувалося, що 10% респондентів уникли необхідності відповідати на дане запитання анкети, що дає підстави припустити, що питання залишилося поза їхньою увагою.

До якостей, притаманних дітям, здатним долати агресію, педагоги віднесли товариськість, самостійність, самовладання, емоційну чутливість та альтруїзм. Як і у попередньому випадку, десята частина вихователів залишила дане запитання без відповіді. Отже, дана ділянка педагогічної роботи потребує більшої уваги.

З огляду, що агресивність дошкільників пов'язана з характером поведінки дорослого в ситуації конфлікту, нас цікавили самооцінки педагогами власної здатності регулювати свої емоції, висловлювання і дії. Згідно отриманих даних, 45% вихователів вважають, що легко долають свою агресію (дані не співпадають з спостереженням), чверть – що це вимагає від них чималих зусиль, 15% визнали, що їм важко утриматися від прояву назовні негативних емоцій, стільки ж - уникли відповіді на запитання. Отже, вказаний аспект педагогічної діяльності заслуговує на увагу експериментатора на етапі проведення формувального експерименту.

Нас цікавили також судження педагогів щодо оцінки міри уваги, приділеної ними вихованню у дошкільників уміння долати агресію. З'ясувалося, що 60% дали позитивні відповіді, що не підтверджується даними спостереження, Четверть опитаних визнали, що приділяють цьому питанню недостатню увагу, 5% - що не приділяють взагалі, 10% уникли відповіді на поставлене запитання.

Характеризуючи використовувані методи виховної роботи, спрямованої на уміння дошкільників дотримуватися норм моральної поведінки під час конфліктів з однолітками, близько половини респондентів надали перевагу читанню художніх творів та перегляду мультфільмів відповідного змісту. Третина вихователів визнали, що використовують заохочення і покарання, п'ята частина – вправляє дошкільників в умінні виявляти самовладання й терплячість, 10% - використовує спостереження за поведінкою оточуючих людей з подальшим обговоренням наслідків агресивної та миролюбної поведінки. Слід констатувати, що оснащення дошкільників моральним інструментарієм виходу з конфліктів педагогами приділено недостатньо уваги.

Після аналізу даних опитування вихователів ЗДОбуло проаналізовано відповіді на аналогічні запитання батьків дошкільників експериментальної групи. Варіанти відповідей та їх кількісний розподіл представлено у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

**Кількісний розподіл відповідей батьків досліджуваних
на запитання анкети**

ЗАПИТАННЯ	ВАРІАНТИ ВІДПОВІДЕЙ	КІЛЬКІСТЬ (у %)
Якою якістю є агресивність?	Негативною	60
	Дивлячись по ситуації	30
	Позитивною	10
Ваша дитина агресивна чи ні?	Часто поводитьься агресивно	20
	Агресивна час-від-часу.	35
	Агресивна вкрай рідко.	25
	Неагресивна	20
Причини	Вплив телебачення	45
	Наслідування дорослих	25

агресивності	Наслідування однолітків	20
	Вроджені особливості	10
Наскільки легко (складно) дитині утриматися від агресії	Досить легко.	30
	Нелегко, вимагає зусиль	35
	Вельми складно.	25
	Практично неможливо	10
Важливість уміння долати агресію	Важливе	55
	Не дуже важливе	35
	Неважливе	10
Від чого залежить уміння долати агресію?	Від поведінкидорослих	35
	Від поведінкиоднолітків	25
	Від впливу образівлітературних героїв	20
	Від бажання отримати схвалення	20
Чи легко вам долати свою агресію	Досить легко	35
	Не дуже, вимагає зусиль	45
	Складно, довго відходжу	20
Чого вам бракує	Сили волі	40
	Емоційної врівноваженості	25
	Часу	20
	Відповідь відсутня	15
Ефективні форми і методи впливу на дитину	Бесіди з дитиною	35
	Читання художніх творів	25
	Вправляння у проявах волі	15
	Різні форми	25
Міра уваги до виховання уміння дитини долати агресію	Приділяю значну увагу	25
	Приділяю достатню увагу	30
	Приділяю недостатньо уваги	35
	Практично не приділяю уваги	10

Зупинимося на якісному аналізі представлених у таблиці 2.4 варіантів відповідей представників сімей на десять запитань анкети.

З'ясувалося, що понад половина опитаних батьків вважають агресивність негативною якістю, яка шкодить взаємодії та псує характер. Цікаво, що близько третини опитаних уточнили, що агресивність слід оцінювати в контексті конфліктної ситуації, по-різному характеризувати агресію-напад та агресію-захист. Десята частина респондентів (переважно батьки хлопчиків) вважають

агресію важливою й корисною для життя якістю. Такий розкид оцінок агресії представниками сімей актуалізує необхідність просвітницької роботи з ними у формуальному експерименті.

Оцінки батьками агресивності власних дітей розподілилися таким чином. 55% представників родин визнали, що їхні сини (доньки) виявляють агресивність часто або час-від-часу; 45% опитаних вважають, що їхня дитина вкрай рідко або практично ніколи не проявляє агресивності. Свої висновки батьки роблять здебільшого на підставі ситуативних спостережень за спілкуванням дошкільників з іншими дітьми.

Визначаючи чинники впливу на дитячу агресивність, близько половини респондентів віднесли до них телевізійні передачі. Більшість з них підкреслили, що навіть герої мультиків стали більш агресивними, жорсткими у ставленні до оточуючих, що відбивається в їхній миміці. Водночас стільки ж представників сімей визнали, що чималу роль у формуванні агресивної поведінки дошкільника відіграє наслідування поведінки, у першу чергу, рідних дорослих та авторитетних для нього однолітків. Цікаво, що 10% опитаних вважають, що агресивність спричиняється вродженими особливостями, характерологічними особливостями дитини.

Нас цікавили оцінки батьками того, наскільки легко/складно їхній дитині утриматися від агресії, управляти своїми емоціями. З'ясувалося, що лише близько третини представників сімей вважають, що синові (доньці) регулювати свій емоційний стан доволі легко. Водночас 70% опитаних визнали, що цей потребує певних зусиль, з них 35% уточнили, що дитині утриматися від агресії вельми складно (25%) або практично неможливо (10%)

На важливість уміння долати агресію для теперішнього і майбутнього життя вказали понад половина респондентів (55%). Водночас інші 45% батьків зазначили, що дитина маленька, тому їй ще складно оволодіти цим умінням, яке на даному віковому етапі не дуже важливе (35%) або неважливе взагалі (10%). За таких установок представників родин важко розраховувати на їхнє серйозне ставлення до розвитку у дітей уміння долати агресію, утримуватися від неї.

Визначаючи, від чого залежить уміння долати агресію, понад третини опитаних надали перевагу зразкам поведінки рідних дорослих та старших братів-сестер; чверть батьків схилилися до наслідування поведінки авторитетних однолітків; 20% респондентів вважають визначальними для становлення уміння дошкільників долати агресію літературних та кіногероїв. При цьому п'ята частина респондентів вважають, що діти 5-7 років так вчиняють, оскільки прагнуть одержати схвалення дорослих.

Усвідомлюючи, що уміння дитини стримувати й регулювати свої негативні емоційні стани значною мірою визначаються стилем поведінки батьків у стресових ситуаціях, ми запитали представників сімей, наскільки їм самим легко/важко утриматися від агресії. Лише дещо більше третини з них вважають, що подолати прояви агресії їм досить легко. При цьому більшість опитаних (65%) визнали, що це їм вдається за певних зусиль, вельми складно. Отже, значна кількість рідних дорослих не слугують для своїх дітей позитивним зразком.

Визнаючи брак саморегуляції, представники сімей, яким складно подолати свої негативні емоції, констатували, що їм бракує сили волі (40%), емоційної врівноваженості й стабільності (25%), вільного часу (20%). Характерно, що 15% уникли відповіді на поставлене запитання, що дає підстави вважати, що вони утруднювалися дати чітку відповідь, сформулювати власне судження з цього приводу.

Згідно відповідей батьків, понад половина з них (60%) вважають найбільш ефективними методами виховання у синів та доньок уміння долати агресію бесіди про його важливість та читання художніх творів про силу волі й витримку героїв. При цьому лише 15% представників родин надали перевагу практичному вправлянню дитини в умінні долати труднощі, утриматися від бажаного, зачекати обіцяного певний час, проявити витривалість під час ігор. Характерно, що чверть опитаних батьків уникли прямої відповіді на запитання, задовольнилися невизначеною формою «використовую різне». Це актуалізує необхідність підвищення рівня поінформованості членів родин щодо ефективних

методів виховання у дітей дошкільного віку уміння долати агресію.

Встановлено, що згідно самооцінок респондентів, значну і достатню увагу вихованню у дитини уміння долати агресію приділяють трохи більше половини опитаних (55%), що, на нашу думку, не відповідає реальному стану речей, є прикрашеною відповіддю. При цьому 45% представників сімей чесно визнали, що вихованню саморегуляції поведінки вони приділяють або недостатньо уваги, або не приділяють зовсім, вважаючи дитину маленькою («Підросте, навчиться!»),

Застосування комплексної методики констатувального етапу дослідження уможливило ґрунтовний аналіз емпіричних даних, визначення особливостей сформованості у старших дошкільників уміння долати агресію. Визначено критерії, показники та компоненти розвитку досліджуваного явища; встановлено рівні вихованості у досліджуваних п'яти-семи років уміння долати агресію як особистісного феномену. Зафіксовано відмінності у проявах свідомості і поведінки, які засвідчують уміння дітей старшого дошкільного віку долати агресію. Схарактеризовано кожний з чотирьох рівнів вихованості досліджуваного явища – високий, оптимальний, середній та низький; враховано стабільність поведінки та модальність проявів.

Встановлено чинники, які впливають на характер поведінки дітей старшого дошкільного віку у конфліктній ситуації. Ці вектори було обрано в якості провідних для здійснення якісно-кількісного аналізу емпіричних даних, пов'язаних із впливом вказаних чинників.

Констатовано, що вік дитини лише до певної міри впливає на уміння долати агресію – поведінка стає координованішою, впевненішою, ціннісне ставлення – соціально-моральним. Водночас встановлено, що деякі п'ятирічні діти виявлялися більш саморегульованими, ніж їхні старші одногрупники. Отже, вік не є тим чинником (особливо різниця в один рік), що однозначно гарантує позитивну динаміку розвитку особистості, її свідомості та вольової поведінки.

Визначено, що система сімейного і суспільного виховання відіграє провідну роль у формуванні у старшому дошкільному віці уміння долати агресію. Вимогливе й водночас шанобливе ставлення вихователів і батьків до дитини, висловлювання довіри її можливостям, надання права на вибір, уміння підтримати не лише інструментально, але й емоційно під час зіткнення з труднощами, сприяє ефективному формуванню у дитини старшого дошкільного віку регулювати свої негативні емоції, докладати для цього вольових умінь, орієнтуватися на моральні норми і правила.

РОЗДІЛ Ш. ПСИХОГО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТА МЕТОДИ

ФОРМУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ УМІННЯ ДОЛАТИ АГРЕСІЮ

3.1 Обґрунтування психолого-педагогічних умов оптимізації виховного процесу у закладі дошкільної освіти

З метою оптимізації процесу виховання, спрямованого на розвиток у старших дошкільників уміння долати агресію необхідно було визначити та теоретично обґрунтувати педагогічні умови, які цьому сприяють. Як зазначає Ю. Бабанський, «оптимізація» означає створення таких умов, які найбільше відповідають завданням виховного процесу та особливостям дітей.

До основних психолого-педагогічних умов у дослідженні віднесено:

1. Розвиток у дошкільників рефлексії та саморегуляції довільної поведінки.
2. Вправлення дітей старшого дошкільного в умінні конструювати гармонійні й доброзичливі взаємини з однолітками.
3. Зведення педагогами і батьками через педагогічну оцінку та використання сучасних технологій миролюбності до найвищих моральних чеснот.

Упроваджуючи у педагогічну практику першу психологічну умову - *«Розвиток у дошкільників рефлексії та саморегуляції довільної поведінки»*, ми апелювали до наукового доробку фахівців з проблеми розвитку свідомості й волі особистості, становлення в ранньому онтогенезі елементарних форм суб'єктної позиції.

Як наголошував О. Леонтьєв, дитина – не тільки об'єкт впливу оточуючого середовища, вона також є творцем зовнішніх умов за допомогою власної активності. Отже, діти старшого дошкільного віку здатні не лише пристосовуватися до існуючих умов, а можуть активно до них ставитися, впливати, змінювати, виявляти власну волю. Ми виходимо з розуміння, що сприятливі умови спрямовуватимуть дитину на визнання однолітків без

застосування агресії як методу здобуття бажаного. Саме такий підхід відповідає меті та завданням нашого дослідження.

Ставлячи на перше місце розвиток у дітей старшого дошкільного віку рефлексії та саморегуляції довільної поведінки, ми підкреслюємо їх значущість для ефективного формування уміння долати агресію. Адже останнє передбачає усвідомлення зростаючою особистістю конфліктної ситуації, причин виникнення непорозуміння, визначення власної ролі в ньому, а також здатності регулювати свої емоції і поведінку.

Проблемі саморегуляції присвячено праці багатьох фахівців (О. Власова, Л. Дика, О. Запорожець, О. Конопкін, В. Котирло, С. Кулачківська, Я. Неверович, О. Осницький, А. Петровський, В. Степанський, М. Ярошевський та ін.). За визначенням Л. Лепіхової, саморегуляція - це самостійний, цілеспрямований і свідомий вплив особистості на свою поведінку з метою управління нею у відповідності з вимогами ситуації та доцільністю [43, с. 112].

За даними досліджень О. Запорожця, В. Мухіної, Г. Люблінської, Я. Неверович, закономірності саморегуляції реалізуються в індивідуальній формі, залежать від конкретних умов, характеристики нервової діяльності, особистісних якостей суб'єкта і формуються у процесі виховання. Зафіксовано, що довільні рухи починають формуватися вже на першому році життя малюка; В період з двох до чотирьох років закладаються основи регулюючої функції мовлення; з трьох-чотирьох років розвивається контроль за своїми діями та порушення правил іншими; у дошкільному віці з'являється перша самооцінка, роль якої у регуляції поведінки постійно зростає. Ці новоутворення слугують передумовами і створюють умови для розвитку основ довільної саморегуляції і самоконтролю.

Згідно даних В. Давидова та А. Зака, в кінці дошкільного дитинства – на початку навчання дитини у школі усе більшого значення набуваю елементарні форми теоретичного мислення. Яке розвивається в ході дослідження зовнішнього предметного світу та аналізу засобів і способів власної розумової діяльності. Виникає рефлексія як здатність дитини аналізувати, розмірковувати та оцінювати власні думки, почуття і дії, а також те, як останні сприймаються

оточуючими людьми. Як зазначають вказані фахівці, поява рефлексії засвідчує формування самосуб'єктних відносин. Дитина як суб'єкт активно ставиться не лише до діяльності, в яку вона включена, але і до самої себе як виконавця. Розвиток механізмів рефлексії стимулює самоаналіз, формування волі, становлення особистості та її творчих можливостей.

У науковій школі розвивального навчання мислення досліджується в процесі розвитку (В.Давидов, Д.Ельконін, А.Зак, О.Леонт'єв, В.Рубцов, В.Слободчиков). Вказані фахівці підкреслюють: мислення взагалі, здатність до рефлексії зокрема, розвивається у процесі навчання і виховання. Даними їхніх досліджень встановлено, що діти 6-7 років здатні не лише виділяти зовнішні зв'язки і відносини предметів і явищ, але і аналізувати їх внутрішні закономірності. У дослідженні розвитку основ теоретичного мислення дітей 6-7 років рефлексія розуміється даними фахівцями як аналіз особистістю власної розумової діяльності та її наслідків.

Упровадження у практику другої педагогічної умови оптимізації процесу виховання у дошкільників уміння долати агресію - *вправляння дітей 5-7 років в умінні конструювати гармонійні й доброзичливі взаємини з однолітками*. У дослідженні ми виходили з розуміння, що характерними атрибутами конструктивних взаємовідносин між дітьми 5-7 років в нашому дослідженні є: компромісне вирішення протиріч; здійснення поступок; гуманне спілкування; прояв співчуття; досягнення домовленості; врахування інтересів та особливостей однолітка (або однолітків); самокритичність та визнання власної неправоти тощо.

Враховуючи аналіз наукового доробку відомих науковців (І. Бех, О. Запорожець, Я. Коломинський, М. Лісіна, Т. Поніманська, Н. Химич та інші) можемо констатувати, що специфіка формування міжособистісних відносин дітей старшого дошкільного віку визначається притаманною 5-7-річному віку сензитивності. Сензитивність дошкільників – це сприятлива обставина для розвитку толерантних стосунків на основі вікових новоутворень, провідних мотивів поведінки та типових проявів у побудові стосунків із

оточуючими. Кваліфікувати сензитивність можна як психодинамічну властивість особистості, що характеризує її чутливість та сприйнятливність [28].

На основі аналізу наукових джерел було встановлено, що дітям дошкільного віку притаманна альтруїстична підтримка ровесника, пропонування своєї допомоги, а іноді – довірення таємниць. На противагу цим виявам людяності проявляється час-від-часу неприязнь, яку можна пояснити критичною оцінкою вчинків, окремих особливих рис або існуючою неприхильністю до партнера по комунікації [36].

Узагальнюючи різні підходи до проблеми побудови миролюбних й доброзичливих взаємин з однолітками, Н. Скрипник констатує, що лише спеціально створені педагогічні умови сприятимуть формуванню особистості дошкільника, здатної до некорисливої уваги та співчуття; дружніх виявів емоцій та емпатії; позитивної самооцінки та поміркованого відстоювання своєї точки зору. На її думку, наведені характеристики можна спостерігати у спілкуванні, вчинках та колективній діяльності [54]. Дана позиція цілком відповідає нашому розумінню необхідності упровадження у формувальному експерименті педагогічної умови, пов'язаної з вправлінням дітей 5-7 років в умінні конструювати миролюбні доброзичливі взаємини з однолітками.

Співзвучною до попередньої точки зору є думка Т. Поніманської, яка наголошує на однозначній необхідності розуміння дошкільниками того, що людські взаємостосунки – це неабияка цінність, і вони потребують підтримки та збагачення. А підтримці та збагаченню стосунків сприятиме розуміння стану ближнього, повага до його почуттів та визнання інтересів інших [44].

Як підкреслює О. Кононко, дитина старшого дошкільного віку вже наділена здатністю ідентифікувати почуття інших людей, може проаналізувати їх стан та відповідно відреагувати. Цьому віку також притаманна спроможність надавати переваги порозумінню на противагу участі у конфліктній ситуації. На думку автора, налагодження контакту з ровесниками та дорослими – важливий показник особистісного зростання дошкільника. Під час комунікативного процесу більшість дітей вказаного віку поведуться адекватно, стають більш

лабільними у пристосуванні до змін оточуючого середовища [22].

Отже, впровадження педагогічної умови, суть якої полягає у вправленні дітей 5-7 років в умінні конструювати миролюбні доброзичливі взаємини з однолітками відповідає потребам розвитку особистості дитини дошкільного віку в цілому та зокрема умінню долати агресію під час комунікативного процесу.

Третя педагогічна умова, упроваджену у практику на етапі формування, мала на меті забезпечити суголосність з попередньою і передбачала *зведення педагогами і батьками через педагогічна оцінку миролюбності до найвищих моральних чеснот*. Роль педагогічної оцінки надзвичайно важлива у вихованні особистості дошкільника взагалі, формуванні моральних якостей зокрема. Вона – соціальний інструмент ефективного виховання миролюбності дітей дошкільного віку. Ш.Амонашвілі, Б.Ананьєв, О.Леонт'єв, В.Сухомлинський, І.Чеснокова присвятили проблемі педагогічної оцінки та самооцінки серйозну увагу.

Так, В. Сухомлинський зазначав: жодна дитина не має почуватися і усвідомлювати себе невдахою . Відомий педагог підкреслював, що якщо тільки такі думки зародилися у дитячій голові, розраховувати на ефективність виховання марно. І.Чеснокова зауважує: дитина стихійно приймає ставлення до себе дорослого, її самооцінка– є похідною педагогічної оцінки.Вказаний автор звертає увагу на те, що статичний погляд на дитину, невіра в її можливості формує негативне само ставлення. Проблему створення гнучкої шкали вимірів досягнень/прорахунків, моральних якостей дитини актуалізував Ш.Амонашвілі. Він підкреслював, що оцінка орієнтує дитини в її можливостях і досягнення, інформує про успіх-неуспіх, об»активує думку про неї авторитетного дорослого.

Б.Ананьєв та О Леонт'єв зафіксували у своїх дослідження факт виникнення у педагогів індивідуальної установки на вихованців. Вона характерна для авторитарних педагогів, які орієнтуються здебільшого на суб'єктивні критерії оцінкидосягнень і якостей. За їхніми даними, «діти_невдахи» у чотири рази рідше зверталися до педагога, водночас дорослий звертався до них удвічі частіше за інших з доріканнями та з негативними судженнями, утричі рідше їх схвалював. Такий педагог дає «поганій! Дитині

менше часу на прийняття рішення, в разі помилки переключається на інших, практично ніколи не поміхається до не, рідше дивиться в очі. Ці дані визначають вибір стратегії організації роботи з педагогами на етапі формування.

Педагогічна оцінка має відіграти роль стимулу у формуванні миролюбності як якості, що засвідчує здатність дитини старшого дошкільного віку долати агресію. Проблема виховання миролюбності на часі з огляду на війну в Україні. До проблем виховання дітей та молоді в дусі миру в різні часи зверталися такі класики української педагогічної науки, як: Г. Ващенко, А. Макаренко, О. Огієнко, С. Русова, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін. видатні вчені. Сьогодні ця проблема відображена у працях І. Беха, О. Безкоровайної, І. Бринзова, С. Дем'янчука, О. В. Коржова, О. Овчарук. На думку вказаних фахівців, певну роль у становленні миру між народами відіграють вихованці, які здатні утримуватися від агресії і налагоджувати гармонійні стосунки з оточуючими. Т. Пагута актуалізує питання співпраці ЗДО з сім'єю з виховання дошкільників у дусі миру.

Отже, педагоги дошкільного закладу та батьки дітей дошкільного віку мають спрямовувати зусилля на формування миролюбності як важливу якість особистості та результуючої уміння долати агресію у взаєминах з однолітками. Н. Скрипник виділяє взаємодію вихователів, батьків та дітей як фундаментальний аспект виховного процесу [54]. Висловлена позиція дозволяє дійти висновку, що батьки та педагоги повинні бути для дошкільника взірцем толерантної та незагресивної поведінки, вдосконалювати свої уміння, поглиблювати знання, збагачувати якості – власні та дітей дошкільного віку.

Варто відмітити, що інститут сім'ї та дошкільний заклад не можуть замінити один одного. Дослідники Р. Буре, Н. Гавриш, О. Кононко, В. Котирло, В. Кузь, І. Рогальська та інші наголошують на тому, що вказані соціальні інститути повинні взаємодіяти, забезпечуючи гармонійний розвиток дитини дошкільного віку шляхом реалізації кожним своїх характерних функцій.

Узагальнення даних, отриманих шляхом аналізу наукових джерел [2; 26; 51], дає підстави засвідчити, що саме в сім'ї дитина вперше стикається із

потребою побудови взаємовідносин, отримує базові навички соціально-рольової поведінки, осмислює перші норми і цінності, а стиль виховання, обраний в родині, що активно впливає на розвиток її «Я»-концепції. Отже, авторитет та впливовість, яким володіє батьківське виховання, має бути доповнений прогресивними знаннями, завдяки чому члени родини вони опановують сучасні виховні технології з метою створення ціннісно насиченого середовища виховання уміння будувати конструктивні й миролюбні стосунки з однолітками.

Для характеристики ролі педагога у створенні ціннісно насиченого виховного середовища розглянемо думку Є. Тітова, в якій виховна діяльність визначається як чітка послідовність справ, актів, ситуацій взаємодії учасників виховного процесу, що мають на меті розв'язання педагогічних задач. Формулювання відповідає нашим поглядам на ідеальну організацію виховних умов, спрямованих на подолання агресії як типової поведінки дитини у ситуації емоційного напруження.

Упровадження на етапі формування комплексу схарактеризованих психолого-педагогічних умов сприятиме оптимізації виховного процесу, спрямованого на формування у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію. Цей етап передбачає роботу з дітьми старшого дошкільного віку, так і з дорослими – вихователями ЗДО та представниками сімей.

3.2. Програма та методика формувального експерименту

Формувальний експеримент проводилася на базі Дошкільного підроздулу «смайлик» гімназії № 14 м. Ніжин упродовж чотирьох місяців 2021 р. В експерименті взяли участь 20 дітей старшого дошкільного віку, 8 вихователів та 6 представників родин.

Основні завдання формувального експерименту полягали у :

- розробці методичного забезпечення формувального експерименту;
- впровадженні психолого-педагогічних умов оптимізації виховного процесу, спрямованого на розвиток у дітей старшого шкільного віку долати агресію;
- перевірка та оцінка ефективності впроваджених умов та методів формування у дітей старшого дошкільного віку здатності утримуватися від агресії, поводитися мирнолюбно.

Виходячи з визначених та обґрунтованих вище психолого-педагогічних умов, програмою проведення формувального експерименту передбачалася необхідність підібрати до кожної з них адекватні методи впливу.

До складу *методів*, застосованих у формувальному експерименті, увійшли:

- **заняття** – організована дорослим активна освітня діяльність дітей дошкільного віку ;

вправи – навчальний метод, суть якого полягає у цілеспрямованому, неоднократному повторенню певних дій чи операцій з метою розвитку умінь і навичок ;

бесіда – це комунікативний процес між двома (і більше) особами, під час якого відбувається обмін певною інформацією, вирішуються нагальні проблеми;

психогімнастика – це особлива вправа, покликана стимулювати розвиток і корекцію різних сфер особистості ;

тренінгове заняття – інтерактивна форма навчання, якою передбачена передача знань, розвиток певних умінь і навичок. Тренінгове заняття орієнтоване на формування нових моделей поведінки, нових запитань та пошук відповідей. Тренінгове заняття – це новий мотиваційний поштовх у пошуці відповідей на складні запитання, неоднозначні життєві ситуації. При цьому знаходження цих

відповідей можливо як на тренінгу, так і за його межами, але при цьому цей первинний поштовх, орієнтований на пошук відповідей відбувається саме на тренінгу;

консультація– це навчальний захід, проведення якого відбувається з метою отримання цільовою групою відповідей на актуальні питання та для з'ясування теоретичних засад їх практичного застосування ;

батьківські збори– форма аналізу, осмислення на основі даних педагогічної науки, досвіду виховання. Сутність батьківських зборів полягає в інформуванні батьків про особливості фізичного та психологічного розвитку, поведінки та здоров'я конкретної вікової категорії дітей, наданні методичних рекомендацій щодо запобігання можливих проблем у вихованні, створенні умов успішної взаємодії між дорослими і дітьми.

Різноманітність методів, кожен з яких мав своє смислове навантаження, мала сприяти ефективності здійснення різнобічного впливу на процес формування у старших дошкільників уміння долати агресію.

Нижче схарактеризовано методи до першої психологічної умови - **«Розвиток у дошкільників рефлексії та саморегуляції довільної поведінки»** потребувала організації впливів як на свідомість дошкільників, так і на їхню поведінку. Ми виходили з розуміння, що рефлексія слугує засобом самоаналізу й самооцінки дошкільниками власних думок, почуттів, дій і вчинків. З метою формування елементарних форм рефлексії використано: *бесіди, тризанняття та три вправи.*

Детальніше про кожний метод формування рефлексії.

Бесіди

Проводилися усією групою упродовж чотирьох місяців. Тематика бесід: *«Кого вважають агресивним?», «Безпека та небезпека», «Симпатія, байдужість, антипатія», «Як виникає недовіра», «Звідки береться жорстокість», «Конфлікт: причини і наслідки», «Насилля та його види», «Агресивність відкрита і прихована», «Напад і захист», «Образа», «Приниження», «Ревність», «Заздрість», «Злопам'ятність», «Жага помсти»,*

«Прощення», «Примирення», «Визнання провини», «Як позбутися самотності», «Чи соромно поступитися», «Відповідальність за вчинок», «Гідна перемога та гідний програш»

Заняття

Організовано і проведено три заняття, кожне з яких вирізнялося своєю специфікою, збагачувало уявлення дітей про самоаналіз та самооцінку як важливі для становлення уміння долати агресію складові. Автор методики – О.Кононко. На заняттях у діалогічній формі доступно для дітей вказаного віку пояснювалася суть та значення таких рефлексивних проявів, як кооперативна (№1), комунікативна (№2) та особистісна рефлексія (№3).

Заняття 1.

Мета: розширення уявлень дітей дошкільного віку про *можливості проектування спільної діяльності з різними однолітками* з наступним аналізом та оцінкою характеру конкретної кооперативної діяльності. Експериментатор пояснює важливість уміння планувати майбутню взаємодію, аналізувати та об'єктивно оцінювати її результативність. Кожній дитині пропонується обрати уявного партнера, визначити, якою діяльністю вони спільно з ним займатимуться, намалювати цю ситуацію та прокоментувати своє зображення..

Заняття 2

Мета: сприяння умінню *правильно сприймати, диференціювати та правильно характеризувати переживання учасників спілкування*, брати їх до уваги, проектувати, які зміни варто внести у відносини партнерів. Експериментатор пропонує кожній дитині пригадати недавню конфліктну ситуацію, обрати зображення, міміка на якому відповідає переживанням даної дитини та кожного учасника, оцінити причини непорозуміння, спроектувати правильну стратегію попередження або мирного виходу з конфлікту.

Заняття 3

Мета: формувати потребу і здатність дошкільника *аналізувати та адекватно оцінювати власну роль у виникненні конфлікту* під час спілкування (спільної діяльності) з однолітком; сприяти умінню визначати свої позитивні та

негативні прояви у спілкуванні з конкретним одногрупником, переосмислювати особистісні стереотипи, шаблони агресивних дій, які виявляються непродуктивними, образливими, такими, що порушують моральні норми співіснування. Експериментатор разом з дошкільниками обговорюють можливі варіанти мирного виходу з конфлікту.

Вправи

«Зображуємо нападника»

Стоячи у колі разом з дошкільниками, педагог пропонує тому, на кого вкаже, надати своїй поставі, жестам та обличчю агресивного вигляду, а потім передати їх тому, хто стоїть поряд. І так до тих пір, поки усі діти не відтворять образ агресора. Кожна наступна дитина може не лише відтворити образ попередника, але й виявити творчість, збагатити його. По завершенні вправи дорослий разом з дітьми узагальнює одержану інформацію, перераховує, чим вирізняється постава агресивної людини, її жести, вираз її очей, рота, від миролюбної; аналізує, чим неприємна агресивна людина, які почуття їй властиві, якими можуть бути наслідки агресивної поведінки для учасників конфлікту, інших людей.

«Зображуємо жертву»

Вправа проводилася аналогічно попередній з тією лише відмінністю, що у полі уваги виконавців знаходиться образ жертви, постраждалого від агресії. Експериментатор пропонує свій варіант відтворення образу та власний коментар пережитих постраждалим почуттів. Потім він просив дітей пригадати, коли вони почувалися жертвами, самостійно зобразити та інтерпретувати свої переживання, порівняти їх з почуттями нападника. У разі необхідності, дорослий вносить корективи, уточнює і коментує свої пропозиції дітям, відповідає на їхні запитання, підводить підсумки.

«Зображуємо дружнє ставлення»

У центрі уваги – прояви товарищескості. Вихователь запитує дітей: «Як поводить ся друг під час суперечки? Давайте усі разом зобразимо портрет справжнього друга – чуйного, подільчивого, турботливого, здатного допомогти.

Хай кожний запропонує свій варіант і пояснить його». По завершенні спільно з дітьми визначаються найбільш вдалі й невдалі портрети, аргументуються судження, приміряються портрети під власний

Метами формування відповідно другої педагогічної умови – *«Вправлення дітей старшого дошкільного в умінні конструювати гармонійні й доброзичливі взаємини з однолітками»* слугували: творчі завдання, ігри, складання оповідань та тематичне малювання. Детальніше про них.

Творчі завдання *«Варіанти доцільної поведінки»*

Вихователь запитує у дошкільників: «Які варіанти поведінки під час конфлікту ви найчастіше використовуєте? Які з них правильні, а які неправильні і чому?» Він висловлює сподівання, що усі можуть управляти своїми поганими думками та емоціями, попередити конфлікти, утриматися від проявів агресії. Педагог пояснює дітям, що не лише стан і настрій впливає на їхні дії, але й навпаки: стан і настрій покращується завдяки позитивним, корисним діям. Педагог наводить приклад: «Якщо ви посміхнулися замість того, щоб зігнати на іншому злість, то злість зникає, на її місце приходять почуття спокою, радості, задоволення. Дорослий закликає дітей спробувати виробити в собі установку *«Роблю протилежне тому, на що провокують погані емоції»*. Він пропонує обговорити декілька варіантів доцільної поведінки в ситуації конфлікту:

- Коли я розсердився на когось, я посміхаюся йому, говорю щось приємне замість того, щоб образати або погрожувати.
- Якщо хтось виявився вправнішим, кмітливішим за мене, я щиро схвалюю його замість того, щоб подумати: «Наступного разу я тобі покажу!».
- У разі, якщо хочеться відігратися на комусь за поразку, я зупинюся, остуджу голову і почуття, поговорю про це з дорослим, запланую свої наступні дії.
- У випадку, коли в душі вирують суперечливі почуття, я не починатиму конфліктувати. Краще переключу увагу, зроблю щось корисне – упорядкую, виготовлю, приберу....

- Якщо хтось або щось дратує, я не звертаю на нього увагу, поводжуся так, наче його не існує.
- Коли хочеться відповісти нападникові грубістю, я зважую: «Чи так вже важлива ця подія для мене? Чи слід витратити не її сили, ризикувати авторитетом і здоров'ям? Адже завтра про це я можу зовсім забути».

«Скарги правомірні й надумані»

Педагог уточнює зміст понять «скарга», «правомірна», «надумана». Він звертається до дітей з пропозицією самостійно оцінити власну схильність скаржитися, використавши для цього один з чотирьох можливих варіантів відповіді: *«скаржуся часто», «скаржуся іноді», «скаржуся рідко», «ніколи не скаржуся»*. Вихователь пропонує кожному дошкільнику пригадати, з приводу чого він скаржиться найчастіше, визначити звернення як «правомірне» або «надумане». Обговорення причин виникнення типових дитячих скарг, можливих способів їх попередження, привабливості-непривабливості скаржника для однолітків сприятимуть формуванню установки: *«Я не безпомічний, щоб кожний раз, коли кимось - чимось незадоволений, звертатися до дорослого. У мене вистачить сил самостійно та гідно вийти з конфліктної ситуації»*.

Ігри

«Злість і доброта»

Діти вправляються в умінні диференціювати різні настрої та емоційні стани, визначати їх вплив на оточуючих. Стоячи у колі, дошкільники на прохання педагога роблять злі вирази облич, стають у войовничу позу. Звертаючись до них, педагог каже: *«Подивіться на вирази сердитих облич один одного. На поставу злої людини. Що стало з вашими очима? Бровами? А з ротом? З руками та ногами? Які звуки ви готові видати? Які слова сказати? Що відчуває той, з ким ви у такому стані збираєтесь спілкуватися? Чи подобається собі такими? Після обговорення відповідей щодо злості, вихователь пропонує*

дошкільникам змінити вирази своїх облич і постав, зобразити доброту. Наостанок варто проаналізувати, чим відрізняються між собою почуття доброї та злої людини, до яких вчинків призводять.

«Мій» і «наш» простір»

У центрі зали або спортивного майданчика з допомогою канату викладене велике коло, всередині якого покладені обручі (по одному на кожну дитину). Педагог пропонує дошкільникам їх взяти, стати у центр свого обруча, відчутти, що це – особисте місце, окремий «будиночок», в якому приємно, затишно і безпечно. І хочеться побути наодинці певний час. Можна помріяти, перепочити, пограти чимось. Проте недовго: кожний з нас прагне спілкування з іншими. Тому через певний час дорослий пропонує дітям з допомогою мотузки з'єднати свій «будиночок» з будь-яким іншим (або з декількома) та з великим обручем – спільним «домом» у центрі. Діти разом з педагогом роздивляються, як від кожного особистого «будиночка» йдуть доріжки до інших, а від усіх – доріжки до одного великого «будинку», де усім живеться дружно. Наприкінці гри педагог підводить підсумок: «Важливо розуміти, що кожний з нас має право на особистий недоторканий простір і водночас на задоволення бажання жити у мирі й злагоді з іншими».

«Вчимося єдності»

Гру проводиться у великому приміщенні, де достатньо місця для вільного пересування дітей. Завдяки грі в дошкільників укріплюється відчуття єдності з однолітками. За сигналом дорослого вони стають навколо викладеного у вигляді кола каната у центрі, починають рухатися один за одним, поклавши праву руку на ліве плече того, хто йде попереду, а потім – ліву руку на праве плече. Так діти відчують зв'язок один з одним, радіють єдності. Після зупинки педагог пропонує дошкільникам повернутися обличчям до центрального кола, закрити очі і доторкнутися рукою до будь-якої частини тіла того, хто стоїть поряд. Відчувши дотик, дитина – сусід, не відкриваючи очей, передає дотик сусіду справа. Коли коло замкнеться, педагог, стоячи у центрі кола, торкається по черзі кожної дитини м'яким хустром або пір'ячком. Той, хто відчуває ніжний дотик,

відкриває очі. Підводячи підсумок, дорослий узагальнює: «Єдність міцнішає, якщо кожний з нас прагне зробити іншому приємне. Ніжний дотик приємніший за сильний».

Складання оповідань

Вихователь пропонує дошкільникам скласти оповідання з таких орієнтовних тем: *«Як підігрівалася сварка», «Коли за себе було соромно», «Моя скарга», «Друг, про якого я мрію», «Перемога гідна і негідна», «Поразка гідна і негідна», «Як я був миротворцем», «На що вплинула моя агресивність», «Куди зникла моя злість», «Чи важко досягти успіху», «Перемога над своїм страхом», «Як впевненість мені допомогла», «Як я сказав собі «стоп», «Як я упорався з поганим настроєм», «Сам собі ворог і друг»...*

Тематичне малювання

Зображуючи себе та інших значущих людей на малюнку у певному стані та настрої, діти виносять свої переживання, оцінки, ставлення назовні, отримують можливість «матеріалізувати» хвилювання, звільнитися від негативних почуттів. Малюючи, дошкільники «оживлюють» уявлення, упевнюються у тому, що бути миролюбним приємніше, ніж агресивним. Малювати діти можуть кольоровими олівцями, фарбами, фломастерами (за вибором). Бажано по закінченні роботи обговорити з дітьми зміст, сюжет, дійових осіб, кольорову гаму зображеного. Узагальнити інформацію. Орієнтовна тематика малюнків: *«Миролюбність», «Агресивність», «Скуйовджені чоловічки»; автопортрети: «Я – миротворець», «Я – нападник», «Я – образений»; портрети: «Мій найкращий друг», «Той, кого не люблю», «Той, хто мені байдужий», «Той, кого боюся»...*

Ми усвідомлювали: ефективність виховання у дошкільників уміння утримуватися від агресії значною мірою визначатиметься тим, наскільки цей процес змінює ставлення дітей до самих себе, впливає на формування в них позитивної думки про себе та інших людей; сприяє розвитку вміння компетентно самовизначатися у конфліктних ситуаціях; виробляє звичку до вольових зусиль та саморегуляції поведінки. Ми усвідомлювали: *виховна робота проводиться з дитячою агресією, а з особистим ставленням дошкільників до неї та до себе*

як носіїв позитивних чи негативних думок, переживань, намірів, дій.

Метами реалізації третьої педагогічної умови **«Зведення педагогами і батьками через педагогічну оцінку та застосування сучасних технологій миролюбності до найвищих моральних чеснот»** на етапі формування виступили: бесіда, консультація, тренінгові заняття та батьківські збори. Детальніше про кожний метод.

Бесіда «Оптимізуємо педагогічну оцінку».

Експериментатор в діалогічній формі проводить бесіду з педагогами стосовно суті та призначення педагогічної оцінки. Він уточнює її значення і функції, види, форми і типи; акцентує увагу на ситуації оцінювання поведінки та дій дошкільників в ситуації конфлікту (що і як доцільно оцінювати); розкриває психолого-педагогічні умови ефективного використання педагогічної оцінки на різних етапах діяльності дітей – орієнтовному, виконавському та результуючому. В ході бесіди експериментатор разом з педагогами обговорює вимоги, які пред'являються до педагогічної оцінки, чітко їх формулює та роздає усім учасникам колективної бесіди пам'ятку. У пам'ятці зафіксовані вимоги до педагогічної оцінки, основними з яких є: об'єктивність, адекватність, мотивованість, критичність, спонукальність, диференційованість, зшакікавленість, поважність, виразність, зрозумілість (Додаток №6).

Тренінгове заняття

«Сучасні виховні технології: зупинімо дитячу агресію»

Мета: надати батькам та вихователям інформацію щодо сучасних виховних технологій; сприяти формуванню ефективного виховного потенціалу та створити таку мисленнєву ситуацію, за якої пріоритетними стануть ненасильницькі методи виховання.

Обладнання: смарт дошка, комп'ютер (ноутбук), презентація

Хід проведення: Ведучий на початку заняття пропонував учасникам (батькам та/або вихователям) висловити свої думки стосовно понять

«виховання», «технологія», «виховна технологія» у форматі «Мозкового штурму». З'ясувавши основні поняття, до уваги аудиторії було запропоновано презентацію, в якій було наведено ряд сучасних виховних технологій, розкрити зміст яких експериментатор пропонував учасникам заняття. У презентації розкрито сутність наступних сучасних виховних технологій: *технологія виховання успішної особистості; проектна технологія; ігрова технологія; технологія саморозвитку особистості; колективні творчі справи; технологія співробітництва.* обговорення матеріалу.

Запитання для обговорення:

- Які сучасні виховні технології для виховання миролюбності дошкільників ви знаєте?
- Яку технологію ви використовуєте у своїй практиці? Чому?
- Чи вважаєте її ефективною? Чому?
- Які із традиційних методів морального виховання ви застосовуєте? Чому?

В ході проведення тренінгового завдання експериментатор активізується аспект самоосвіти, що позитивно впливає на реалізацію третьої педагогічної умови виховання миролюбності дошкільників. Актуалізуються аспекти, пов'язані з упровадженням у педагогічну практику суб'єктного підходу

Консультація «Налагодження миролюбних стосунків з дитиною»

Мета: актуалізувати обізнаність батьків та вихователів у питанні конструктивної взаємодії з дитиною, спонукати їх до змістовного спілкування та створити таку мисленнєву ситуацію, у якій першочерговим завданням взаємодії з дитиною було б зміцнення взаємин.

Обладнання: конспект-перелік основних порад (див. Додаток 7) .

Хід проведення: Експериментатор пропонував батькам та/або вихователям задати свої запитання щодо налагодження миролюбних стосунків з дітьми-дошкільниками. Враховуючи запитання батьків, експериментатор надавав відповіді у вигляді порад, наприклад: *ставтесь до дитини, як до особистості, а*

не до втілення своїх сподівань; намагайтесь сприймати життя, поставивши себе на місце дитини; вмійте вислухати, а не одразу розв'язуйте проблему дитини; демонструйте вашу підтримку – так ви сприятимете формуванню почуття впевненості; з обережністю застосовуйте порівняння; хваліть дитину заслужено тощо.

Запитання для обговорення:

- Які поради ви б надали іншим батькам/вихователям?
- Проаналізувавши власну стратегію виховання, які слабкі сторони, мінуси ви могли б назвати?

- З якими проблемами у процесі виховання ви стикалися останнім часом? Як вирішували ситуації, що склались?

- Як особистісні взаємини між дорослими та дітьми впливають на виховний процес?

Консультація для дорослих проводилася індивідуально та у групі, в залежності від потреби батьків або вихователів.

Консультація «Компромісне вирішення життєвих ситуацій»

Мета: актуалізація знань дорослих щодо шляхів мирного вирішення конфліктів, сприяння розвитку навичок швидкого вирішення накопичених проблем та створення такої мисленнєвої ситуації, яка б забезпечувала подолання життєвих конфліктів без застосування деструктивних методів.

Обладнання: план-конспект бесіди (див. Додаток 6).

Хід проведення: Експериментатор пропонував учасникам розпочати бесіду із колективного обговорення усіх можливих прийомів подолання конфліктної ситуації. Потім у заданому форматі експериментатор спонукав учасників виокремити конструктивні прийоми та деталізувати їх зміст. Далі, відповідно до підготовленого плану-конспекту, ведучий висвітлював існування основних стилів вирішення конфліктів: *конкуренція; ухилення; пристосування; співробітництво; компроміс*. Таким чином, розглянувши детально зміст кожного стилю, вихователь підштовхував аудиторію до умовиводу, що саме компроміс та співробітництво – найбільш ефективні в плані подолання суперечностей та

налагодження миролюбних стосунків з дитиною.

Запитання для обговорення:

- Який досвід успішного вирішення конфліктних ситуацій маєте ви?
- Які слова та фрази доцільно застосовувати під час вирішення життєвої ситуації з дитиною?
- Чому важливо, щоб конфлікт було вичерпано і кожна сторона винесла із цього конструктив?
- Яким чином відбиваються на дитині сутички між дорослими?
- Які б поради ви надали у питанні вирішення конфліктних ситуацій, які так чи інакше стосуються дитини?

По закінченні отримана інформація колективно обговорювалася.

Батьківські збори «Конструктивне покарання»

Мета: сприяти актуалізації у дорослих розуміння істинної сутності покарання, спонукати їх до використання методів ненасильницького покарання, співмірного провині та обґрунтованого.

Обладнання: план-конспект заходу (див. Додаток 6).

Хід проведення: Експериментатор починав батьківські збори з експрес-опитування стосовно методів покарання, якими у виховному процесі користуються батьки. Визначивши позиції учасників, до уваги батьків він запропонував сім основних правил покарання: 1) покарання не має шкодити здоров'ю дитини; 2) якщо є сумніви карати чи не карати – не карайте! недопустиме покарання «про всяк випадок»; 3) за один раз – одне покарання; 4) пам'ятати про час давності провини; 5) покараний – прощений; 6) караючи не принижуйте; 7) дитина має боятися не вашого гніву, а вашого засмучення. Вихователь не одразу розшифровував кожне правило, а надав батькам можливість порозмислити на змістом кожного правила.

Запитання для обговорення:

- Чи згодні ви з даними правилами? Чому?
- Які правила ви б додали до цього переліку?

- Чи є, на вашу думку, зайві правила?
 - За що карали свою дитину востаннє? Яких правил ви дотримувались при покаранні?
 - Як ви думаєте, чи може покарання бути справедливим та не образливим з точки зору дитини? Як цього досягти?
 - Як конструктивні/деструктивні покарання відбиваються на взаєминах з дорослими? Чи можуть сприяти налагодженню миролюбних стосунків? Чому?
- По завершенні отримана інформація колективно обговорювалася.

Схарактеризований вище комплекс методів формувального впливу на усіх учасників експерименту можливив позитивну динаміку змін в умінні досліджуваних 5-7 років долати агресію. Дана теза доведена даними наступного підрозділу магістерської роботи.

3.3 Аналіз даних контрольного етапу дослідження

В ході контрольного експерименту визначалася ефективність впроваджених у практику педагогічних умов та методів виховання у дітей старшого дошкільного віку долати агресію. У ньому взяли участь усі досліджувані (дошкільники та дорослі), які були учасниками констатувального експерименту. Порівняння даних початкового та заключного етапів роботи засвідчувало міру ефективності формувальних впливів.

На етапі контролю використано ту саму методику, що і на констатувальному етапі - бесіду з дітьми, тест (графічну методику «Кактус»), моделювання експериментальної ситуації та анкетування педагогів і батьків. Зупинимося на порівнянні даних кожного із зазначених методів дослідження.

Як засвідчив аналіз контрольних бесід з дітьми, досліджувані 5-7 років показали кращу обізнаність щодо:

- проявів агресивності, її шкоди для спільної діяльності та стосунків з однолітками;
- суті уміння долати агресію, її ролі в житті, та власної здатності утримуватися від неї.

Відповіді досліджуваних 5-7 років на запитання бесіди «Агресія та уміння її долати» виявилися у своїй більшості досить чіткими, конкретними, обґрунтованими. Не виявлено дошкільників, не здатних відповісти на поставлені запитання. На відміну від констатувального етапу дослідження, в ході контролю понад половини досліджуваних (54%) використовували розгорнуті судження, наводили приклади з життя, оперували чіткими категоріями: «конфлікт», «образ», «страх». «вольовий характер», «витримка», «миролюбність»

У порівнянні з констатувальним експериментом значно більша частина досліджуваних 5-7 років (42%) концентрували увагу не лише на важливості дотримання зовнішніх правил поведінки, але й аналізували та оцінювали особистісні риси учасників конфлікту – доброту, готовність підтримати та допомогти, байдужість до переживань. При цьому більшість дітей старшого дошкільного віку (64%) змогли висловити свої судження з приводу причин, що призводять до конфліктів та виявити готовність поводитися справедливіше, ніж

раніше.

На запитання, для чого бути миролюбним, змогли правильно й обґрунтовано відповісти понад половини досліджуваних 5-7 років (56%) . Більшість з них тепер мотивували відповіді не лише з бажанням отримати схвалення вихователя, а й з почуттям самоповаги: «Приємно почуватися добрим», « Щоб відчувати, що маю сильний характер». Це засвідчує, що внаслідок формувального експерименту активізувалася дія внутрішніх детермінант свідомості, суб'єкта позиція дошкільників.

Порівняння відповідей дошкільників на запитання другої бесіди «Моя здатність долати агресію» дозволили зробити такі висновки. З'ясувалося, що зросла самокритичність дітей старшого дошкільного віку щодо оцінки власної здатності долати агресію. У контрольному експерименті виявлено, що внаслідок виховних впливів третина досліджуваних схилилася до впевнено високої оцінки власної здатності утриматися від образ, утисків та фізичного залякування однолітків; близько половини визнали, що намагаються поводитися миролюбно, дружньо, але не завжди виходить; 16% задоволюються ухильною або невизначеною відповіддю.

Таким чином, в цілому завдяки цілеспрямованій виховній роботі відповіді дітей старшого дошкільного віку набули більшої визначеності, чіткості, обґрунтованості; мовлення досліджуваних збагатилося новою лексикою; бажання поводитися дружньо, доброзичливо, миролюбно стало більш свідомим і саморегульованим. Отже, виховна робота, спрямована на виховання уміння долати агресію виявилася досить ефективною.

Порівняння даних констатувального та контрольного експериментів по графічній методиці «Кактус» засвідчив таке:

1. Завдяки цілеспрямованій виховній роботі на етапі формування кількість прихильників «домашніх» кактусів суттєво зросла. Близько 70% досліджуваних 5-7 років зобразили кактуси у квіткових горщиках, які стояли на підвіконні, біля комп'ютерів, на столиках. Згідно «ключу» до тесту, це – позитивна тенденція, якою засвідчується схильність дитини почуватися членом

благополучної родини, яка доглядає за своїм кактусом. Зменшення кількості зображених диких кактусів дає підстави говорити про покращання самопочуття значної кількості дітей, про відчуття захищеності й безпеки. Той факт, що близько третини старших дошкільників повторили зображення «дикого кактусу» дозволяє робити висновок про консервативність негативних переживань дітьми вказаної категорії, пов'язаних з родиною (сварки, нерозуміння один одного, образи, покарання тощо).

2. Встановлено, що зменшилась кількість голок на зображених кактусах у 24% досліджуваних 5-7 років; вони здебільшого були нетакі довгі й глстрі, що свідчить про зменшення інтенсивності та кількості проявів дітьми дошкільного віку агресивності по відношенню до своїх однолітків. Збільшилася кількість зображень кактусів, в яких замість голок біли крапки або вони просто були голими (16%). Той факт, що чимало кактусів на малюнках після формувального експерименту були з голками середньої величини, а декілька - значної свідчить, по-перше, нестійкість емоційних станів дошкільників, швидкий перебіг переживань, з іншої – що процес виховання у даної категорії дошкільників потребує більш тривалого часу й більш активного впливу на родини.

3. Одноставними виявилися відповіді дітей старшого дошкільного віку стосовно необхідності хорошого догляду за кактусом (полювати, час-від-часу підживлювати ґрунт добривами, брискати). Окремі діти, в яких вдома є кактуси, за якими родина добре доглядає, зазначили, що такі квітки красиво цвітуть. Це дає підстави вважати, що переважна більшість дітей старшого дошкільного віку усвідомлюють важливість допомоги й підтримки для переживання благополуччя і комфорту.

4. Виявилося, що кількість «самотніх» кактусів знизилася на 18%, а «компанійських» зросла на 14% (поряд вони малювали «друга»). Це засвідчує, що завдяки виховним впливам усвідомлення дошкільниками важливості гармонійних стосунків з однолітками зросло, зменшилася напруга під час непорозумінь та конфліктів, збільшилася кількість намагань порозумітися, домовитися, довести свою правоту, вдатися до компромісів та поступок. Більш

миролюбні діти легше «дарували» друга своєму кактусу, розуміючи, що дружні стосунки слід підтримувати.

5. Понад чверті досліджуваних 5-7 років прогнозували своїм кактусам щасливе майбутнє («виросте високим і сильним», «зацвіте гарними квітами», «матиме багато друзів-рослин»). Це більше, ніж було на етапі констатації. Той факт, що позитивно налаштованих дітей побільшало, свідчить про певану ефективність організованих виховних впливів. Проте не можна ігнорувати того, що значна кількість дошкільників і після формувального експерименту схилилися до ухильних або песимістичних оцінок щодо майбутнього свого кактусу, а отже, свого власного. Це актуалізує необхідність додаткової роботи з дитячими страхами та необхідність розвитку у них оптимістичного ставлення до життя, довірливого ставлення до довкілля.

Зупинимося на аналізі даних, одержаних в ході спостереження за дітьми у звичних умових життя та у процесі моделювання спільної з однолітком діяльності. Фіксація емоційного настрою учасників, причин виникнення непорозумінь під час розподілу функцій, характер поведінки кожного у відповідь на незгоду, використані способи виходу з конфлікту дозволяють говорити про позитивну динаміку змін, що виникли завдяки організації виховних впливів.

Встановлено, що на контрольному етапі позитивну тенденцію засвідчували: прагнення значної кількості дошкільників поводитися справедливо під час розподілу функцій (враховували бажання та можливості кожного, намагалися дійти згоди); зростання кількості дітей, здатних регулювати свої емоції та поведінку в момент виникнення незгоди з партнером; урізноманітнення інструментарію розв'язання непорозумінь (умовлянь, доказів, наочної демонстрації доцільності своїх пропозицій, поступки); спроможність певної категорії досліджуваних свідомо утриматися від образ та різного роду утисків однолітка; адекватна оцінка як власних, так і досягнень і прорахунків партнера.

Змінився і характер включення дошкільників у спільну діяльність (моделювання експериментальної ситуації. Не виявлено жодної дитини, яка

б поводитася відсторонено або агресивно. Дві третини досліджуваних 5-7 років поводитися доброзичливо по відношенню один до одного, намагалися вербально доводити доцільність запропонованих рішень; докладали зусиль, щоб стримати своє незадоволення і вийти з конфлікту у мирний спосіб; діяли більш самостійно, свідомо, стримано; намагалися адекватно оцінити власні зусилля, вкладені у спільний продукт, та зусилля свого партнера. Їхня діяльність виявилася вельми продуктивною, а спілкування – комфортним.

Водночас 8% дошкільників і після формувального експерименту зберегли агресивні прояви, нездатність до саморегуляції негативних емоцій та дій: вони зловтішалися з невдач партнера, вдавалися до образливих слів та фізичного тиску, намагалися продемонструвати свою перевагу силою, завищували власний внесок, занижували вкладені партнером зусилля. Цей факт актуалізує необхідність подальшої тривалої диференційованої роботи як з даною категорією дошкільників, так і з представниками їхніх сімей.

Порівняння даних опитування педагогів і батьків дає підстави говорити про таке:

1. Поглибилися та систематизувалися знання педагогів і батьків про суть та ефективні умови виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію. Не було виявлено жодного вихователя, не здатного чітко визначити суть понять «дитяча агресія» та «уміння долати агресію», Водночас п'ята частина батьків, як і до формувального експерименту, виявила скептичне ставлення до важливості виховання у дошкільному віці уміння поводитися миролюбно (це у своїй більшості батьки хлопчиків).

2. Суттєво зменшилася кількість педагогів які відносили до агресивних від третини до половини своїх вихованців. Кількість агресивних дітей, за останніми оцінками вихователів, налічує від 20% до 10%. Деяко оптимістичнішими виявилися оцінки батьками здатності своїх синів (доньок) долати агресію. Хоча й менш оптимістичними, ніж оцінки вихователів ЗДО (близько 32%).

3. До основних негативних чинників впливу на виникнення та розвиток дитячої агресії вихователями і батьками віднесено агресивне середовище взагалі, агресивні образи сучасних мультфільмів, дитячої художньої літератури, вплив ЗМІ, наявність війни та території України, брак дитячих передач та художньої літератури промиролюбність, недостатність уваги сімей та ЗДО до даного напрямку виховної роботи.

4. Після формувального експерименту певним чином покращалися оцінки дорослими потенційної можливості дітей старшого дошкільного віку утримуватися від агресії та виявляти миролюбність. Таких дітей, за оцінками вихователів і батьків, близько половини; третина дошкільників при цьому потребує підтримки і заохочення рідних та близьки. Отже, такими, що продовжують залишатися агресивними, демонстративними, не саморегульованими, налічується 14-10%. Таким чином, просвітницька робота позитивно позначилася на свідомому та диференційованому ставленні дорослих до виховання у дошкільників уміння долати агресію.

5. Внаслідок організації системи освіти, усі вихователі та переважна більшість батьків визнали важливість для життя уміння долати агресію та налагоджувати позитивну взаємодію з однолітками. Усі учасники експерименту, окрім двох сімей, визнали, що цей напрям виховної роботи потребує активізації. Як вони зазначили, особливої уваги у сьогоднішніх умовах України, вимагає виховання у дошкільників миролюбності як важливої особистісної якості.

6. Оскільки дитяча агресивність та уміння її долати значною мірою залежить від характеру поведінки у конфліктних ситуаціях педагогів і батьків, нас цікавило, чи змінилися оцінки останніми власного уміння виявити розсудливість, самовладання, миролюбність після формувального експерименту. Виявилось, що оцінки стали більш самокритичними, диференційованими, виваженими: понад половини опитаних педагогів та більшість батьків визнали, що додання агресивності вимагає від них чималих зусиль, які не завжди виявляються успішними.

7. Внаслідок просвіти, педагоги і батьки усвідомили важливість оснащення дітей різноманітними засобами прояву доброзичливості, миролюбності або коректного повідомлення про незгоду з партнером. Вони зрозуміли: урізноманітнення інструментарію (вербального, тактильного, мімічного, дієвого) позитивно позначиться на соціальній компетентності дітей старшого дошкільного віку, умінні налагоджувати конструктивні й гуманні стосунки.

8. Внаслідок просвітницької урізноманітнилися методи і форми виховання у дітей старшого дошкільного віку. Особливо це стосувалося педагогів базового ЗДО, які зазначили, що значно збільшили кількість занять практичного характеру: вправ, ігор, творчих завдань, завершення розпочатих речень, моделювання спільної діяльності дошкільників з різною програмою керівництва нею дорослими .

Таким чином, цілеспрямована робота з дошкільниками , педагогами та батьками в цілому виявилася ефективною, а обґрунтовані педагогічні умови та упроваджені методи виховання умінь дітей долати агресію такими, що оптимізували освітній процес та життєдіяльність дітей 5-7 рокаів.

Підводимо підсумок отриманим на етапі контролю даним щодо здатності дітей старшого дошкільного віку регулювати свої емоції і поведінку в конфліктній ситуації та виявляти миролюбність. З цією метою узагальнимо інформацію по усіх описаних вище методах дослідження на етапах констатації і контролю і подамо її у таблиці 3.1

Таблиця 3.1

Кількісний розподіл досліджуваних 5-7 років за умінням долати агресію на констатувальному та контрольному етапах експерименту

<i>Рівні розвитку умінь долати агресію</i>	<i>Констатувальний експеримент (у%)</i>	<i>Контрольний експеримент (у%)</i>
ВИСОКИЙ	20	28
ОПТИМАЛЬНИЙ	30	42

СЕРЕДНІЙ	40	24
НИЗЬКИЙ	10	6

Порівняння даних щодо уміння дітей старшого дошкільного віку долати агресію на початковому і завершальному етапах роботи засвідчило позитивну динаміку змін: кількість представників високого рівня зростає на 8%, оптимального – на 12%, середнього зменшилася на 16%, а низького стало менше на 4%.

Таким чином підтвердилося, що запроваджені у практику педагогічні умови та методи виховання у досліджуваних 5-7 років уміння долати агресію виявилися ефективними, оптимізували виховний процес, сприяли формуванню миролюбності як важливої якості особистості, гуманізували стосунки дітей старшого дошкільного віку.

Висновки до розділу III

Розроблено, обґрунтовано та запроваджено у практику педагогічні умови оптимізації виховного процесу у закладі дошкільної освіти; детально описано методику формувального експерименту, підбрану до кожної з трьох педагогічних умов; здійснено оцінку ефективності системи формувальних впливів.

Розкрито доцільність застосування кожного методу формування у межах трьох окреслених педагогічних умов, а саме: розвиток у дошкільників рефлексії та саморегуляції довільної поведінки; вправлення дітей старшого дошкільного в умінні конструювати гармонійні й доброзичливі взаємини з однолітками; зведення педагогами і батьками через педагогічну оцінку та використання сучасних технологій миролюбності до найвищих моральних чеснот.

В ході формувального експерименту збагачувалися знання дошкільників про причини та наслідки агресивної поведінки для оточуючих

та них самих; діти 5-7 років вправлялися в умінні конструювати миролюбні доброзичливі взаємини з однолітками.

Внаслідок впровадження розробленої методики формувального експерименту відбулися суттєві зміни у проявах миролюбності дітей дошкільного віку, знаннях та ставленні до дитячої агресії батьків та педагогів. Одержані результати засвідчують позитивну динаміку змін у свідомості і поведінці усіх учасників експерименту. Завдяки виховній роботі збагатився комунікативний досвід дошкільників у ситуаціях конфлікту; вдосконалисо уміння будувати конструктивні стосунки з однолітками; педагоги та батьки урізноманітнили інструментарій формування у дітей 5-7 років уміння долати агресію. Таким чином підтверджено ефективність розроблених методів формування вказаної якості у визначених та упроваджених педагогічних умовах виховання.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі проаналізовано проблему виховання у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію. Результати проведеної експериментальної роботи засвідчили: поставлені у дослідженні завдання вирішені, гіпотеза доведена, що дає підстави для формулювання наступних висновків:

1. На основі аналізу філософських, педагогічних та психологічних педагогічних наукових джерел констатовано існування різних підходів до визначення суті дитячої агресії, механізмів її виникнення та умов попередження. Констатовано, що агресивність дошкільника - це цілеспрямоване нанесення ним фізичної або психологічної шкоди іншій особі, а агресивна поведінка кваліфікується як поведінка, в якій проявляється агресія.

Схарактеризовано причини та чинники, що спричиняють дитячу агресію, до яких віднесено: індивідуальні, педагогічні, соціально-психологічні, особистісні чинники. Визначено найбільш ефективні профілактичні та корекційні методи подолання дитячої агресії, до яких віднесено: рухливі та спортивні ігри і вправи; арттерапію, психогімнастику; ігри на мімічне, пантомімічне та мовленнєве самовираження; ігри-драматизації за темами відомих казок; проєктивні методики та творчі завдання; завершення розпочатих речень та складання оповідань про себе.

2. У дослідженні розроблено, апробовано та упроваджено методику діагностики міри сформованості у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію, виявляти миролюбність, готовність налагоджувати конструктивні та гармонійні взаємини з однолітками.

Визначено критерії, показники та компоненти розвитку миролюбної поведінки; встановлено рівні вихованості у досліджуваних старшого дошкільного віку уміння долати агресію; зафіксовано відмінності когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компонентів уміння долати агресію; описано кожний з чотирьох рівнів вихованості досліджуваного явища - високий, оптимальний, середній та низький.

3. Теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено ефективність трьох педагогічних умов оптимізації виховного процесу у закладі дошкільної освіти: розвиток у дошкільників рефлексії та саморегуляції довільної поведінки; вправлення дітей старшого дошкільного в умінні конструювати гармонійні й доброзичливі взаємини з однолітками; зведення педагогами і батьками через педагогічну оцінку та використання сучасних технологій миролюбності до найвищих моральних чеснот.

Розроблено та впроваджено у практику методичку формувального експерименту відповідно до кожної з трьох педагогічних умов, метою якої є підвищення рівня розвитку у дітей старшого дошкільного віку уміння долати агресію шляхом оптимізації виховного процесу в межах сім'ї та закладу дошкільної освіти. Розглянуто зміст кожного запропонованого методу, розкрито доцільність їх застосування, визначено мету кожного, описано процедуру проведення.

4. У ході організації контрольного експерименту зафіксовано позитивну тенденцію у показниках уміння дітей старшого дошкільного віку долати агресію у конфліктних ситуаціях. Завдяки системі формувальних впливів кількість досліджуваних з високим рівнем розвитку уміння долати агресію зросла на 8%, оптимального - на 12%, середнього – зменшилася на 16%, а представників низького поменшало на 4%. За підсумками контрольного експерименту підтверджено ефективність запропонованих педагогічних умов та методів виховання у дітей 5-7 років уміння долати агресію.

Встановлено, що відбулися позитивні зміни у знаннях, ставленні та стилі керівництва поведінкою дітей 5-7 років вихователями дошкільного закладу та батьками під час виникнення конфліктів з однолітками. Збагатилися уявлення дорослих учасників експерименту про феномен «долання агресії», миролюбність як базову якість особистості; урізноманітнися інструментарій та осучаснилися технології їх виховання,

розвинулася педагогічна рефлексія як важлива складова оптимізації виховного процесу.

Наше дослідження не вичерпує усіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективними напрямами подальшої роботи в означеному напрямі є: вивчення особливостей проявів дитячої агресії у відкритих та закритих типах дошкільних закладів; дослідження проблеми наступності у роботі з дитячою агресією на етапі дошкільного та молодшого шкільного віку; розробка методичного забезпечення процесу виховання в ранньому онтогенезі миролюбності як базової якості особистості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / [упорядкув. О. А. Атемасова]. – Х.: Ранок, 2010. – 176 с. – (Бібліотека шкільного психолога).
2. Абульханова К.А., Воловикова М.И. Психосоциальный и субъектный подходы к исследованию личности в условиях социальных изменений // Психологический журнал, 2007. Т. 28, №5,. С. 5-14
3. Аликина Н. В. Принципы диагностики агрессивного поведения. – М.: 2002. – 140 с.
4. Алфимова М.В., Трубников В.И. Психогенетика агрессивности // Вопросы психологии. – М.: 2000, № 6
5. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека. М., 2007. –С.. 133 - 134
6. Базовий компонент дошкільної освіти України //Вихователь-методист дошкільного закладу.- 2019- № С.
7. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: Изучение влияния воспитания и семейных отношений / Пер. с англ., Брянцевой и Б.Красовского. – М.: Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО - Пресс, 2000. – 512 с
8. Берковиц Л. Агрессия: причины, следствия и контроль. СПб., 2001.- 512 с
9. Берон Р., Ричардсон Д. Агрессия. – СПб.: Питер. – 2001. – 352 с.
10. Бубнова Э.Ш. Особенности проявления агрессивного поведения старших дошкольников в группе детского сада: Дисс. канд. психол. наук. М., 1998. – 224 с.
11. Гайдамашко І. А. Подолання агресії як соціально-педагогічна проблема / І. А. Гайдамашко // Педагогічний дискурс. – 2008. – № 3. – С. 53–55.
12. Гарбузов В. И. Неврозы детского возраста и их профилактика / В. И. Гарбузов. – М.: Изд-во «Знание», 1982. – 16 с.

13. Гуревич П. С. Философия : учеб. для академического бакалавриата / П. С. Гуревич. – 2-е изд., пер. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2014. – 605 с.
14. Даценко Т. О. Психологічні особливості подолання страхів у дітей дошкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. : спец. 19.00.07 „Педагогічна та вікова психологія” / Т. О. Даценко. – К., 2016. – 22, [1] с.
15. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія : навч. посіб. / Т. В. Дуткевич. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 424 с.
16. Дубинко Н.А. К проблеме условий и движущих факторов агрессии // Социально-педагогическая работа. – М.: 2000, № 4.
17. Ениколопов С. Н. Агрессивность как специфическая форма активности. – М.: 2002. – 127 с.
18. Иванченко В. Н., Асмолов А. Г., Ениколопов С. Н. Агрессивное поведение у детей // Вопр. психол. – М.: 2000, № 2.
19. Захаров А. И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка / А. И. Захаров. – М.: Просвещение, 1986. – 128 с.
20. Захаров А. И. Неврозы у детей и подростков: анамнез, этиология и патогенез / А. И. Захаров. – М.: Медицина, 1988. – 244 с.
21. Захаров А. И. Психотерапия неврозов у детей и подростков / А. И. Захаров. – М.: Медицина, 1982. – 216 с.
22. К проблеме профилактики агрессивного поведения детей старшего дошкольного возраста [Электронный ресурс] / Н. И. Барченкова, М. А. Арсёнова, Н. Н. Суворова // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2013. – Т. 3. – С. 2671–2675.
23. Казаннікова О. В. Психологічний супровід агресивної дитини / О. В. Казаннікова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. – 2013. – № 39 (3).
24. Кернберг О.Ф. Агрессия при расстройствах личности. – М.: 2004. – 368 с.

25. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 176 с.
26. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні : наук.-метод. пос. / наук. ред. О. Л. Кононко. – К.: Ред. журн. „Дошкільне виховання”, 2003. – 243 с.
27. Кононко О. Л. Запорука особистісного зростання дошкільника / О. Л. Кононко // Дошкільне виховання. – 1999. – № 10. – С. 5–7.
28. Кононко О. Л. Особистісна орієнтація — пріоритет сьогодення / О. Л. Кононко // Дошкільне виховання. – 2007. – № 5. – С. 3–4.
29. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід): монографія / Олена Леонтіївна Кононко. – К.: Стилос, 2000. – 336 с.
30. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості / О. Л. Кононко. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.
31. Кононко О.Л. Готовність майбутнього педагога до роботи з дитячою агресією // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – Вип. 3. – 2018. – С. 98–108.
32. Кононко О.Л. Дитяча агресія: специфіка, причини виникнення, виховання вміння її долати // «Нова педагогічна думка»: науково-методичний журнал. № 3 (99). – Рівне: Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, 2019 р. – С. 80–86
33. Ленденева И.Л. Детская агрессия и методы ее психолого-педагогической коррекции: дис. ... канд. психол. наук – 2002. – 169 с.
34. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). – М.: 2003. – 269 с.
35. Мельниченко В. Є. Психологічні умови упередження агресивної поведінки підлітків з порушенням інтелектуального розвитку / В. Є. Мельниченко // Психологічні науки. – 2012. – № 37 (61). – С. 220–222
36. Митькин А.А. Субъектность человека: грани и границы. Ч. II // Психологический журнал. 2008. Т. 29, № 4. С. 27–43

37. Общение детей в детском саду и семье / [под ред. Т. А. Репиной, Р. Б. Стеркиной]. – М.: Педагогика, 1990. – 189 с.
38. Осницкий А. К. Психологический анализ агрессивных проявлений учащихся / А. К. Осницкий // Вопросы психологии. – № 3. – 1994. – С. 61–68.
39. Паренс Г. Агрессия наших детей / Г. Паренс. – М.: Юнити, 1997. – 125 с.
40. Поніманська Т. І. Виховання людяності : технологічний аспект / Т. І. Поніманська // Дошкільне виховання. – 2008. – № 4. – С. 3–5.
41. Пошивалов В. П. Новые направления в изучении агрессивного поведения // Журн. высшей нервной деятельности им. И. П. Павлова. – 2004, Т. 37. – Вып. 4.
42. Психология человеческой агрессивности / Под ред. К.В. Сельченко. – Мн., 2002. – 656 с.
43. Психологія особистості: Словник-довідник / За редакцією П.П.Горностая, Т.М.Титаренко.- К.:Рута, 2001.- 320 с
44. Програма розвитку дитини від народження до шести років у «Я у Світі» / під. кер. О. Л. Кононко. – К.: ТОВ «МЦФЕР-Україна», 2019. – 488 с.
45. Психогімнастика у початковій школі / [упоряд. О. А. Атемасова]. – Х.: Вид-во «Ранок», 2010. – 160 с. – (Бібліотека шкільного психолога).
46. Раттер М. Помощь трудным детям: Пер. с англ./Общ. Ред. А.С.Спиваковская- М.:Прогресс,1987- 424 с.
47. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности / А. А. Реан // Психологический журнал. – 1996. – № 5. – С. 3–18.
48. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, общение / А. А. Реан. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2004. – 656 с.
49. Рогальська І. П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості в дошкільному дитинстві : автореф. дис. ... докт. пед. наук : спец.

- 13.00.05 “Соціальна педагогіка” / І. П. Рогальська. – Луганськ, 2009. – 20 с.
50. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб., 2003, 385с.
51. Румянцева Т. Р. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии / Т. Р. Румянцева // Вопросы психологии. – 1991. – № 1. – С. 30–34.
52. Семенюк Л. М Психологические особенности агрессивного поведения и условия его коррекции. – М.: 2000. – 254 с.
53. Скрипник Н. І. Виховання толерантних взаємостосунків дітей старшого дошкільного віку : навч.-метод. посіб. / Н. І. Скрипник. – Умань: ПП Жовтий, 2011. – 99 с.
54. Словарь практического психолога / [сост. С. Ю. Головин]. – Минск: Харвест, 1997. – 800 с.
55. Смирнова Е. О. Психологические особенности и варианты детской агрессивности / Е. О. Смирнова // Вопросы психологии. – 2008. – № 1. – С. 42–48.
56. Спиваковская А. С. Профилактика детских неврозов / А. С. Спиваковская. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 200 с.
57. Титаренко Т.М., Лепіхова Л.А. Психологічна профілактика стресових перевантажень серед шкільної молоді: Науково-методичний посібник. –К.: Міленіум, 2006. –204с
58. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм; пер. с англ. Э. М. Телятниковой – М.: АСТ, 1973. – 624 с.
59. Фурманов И. А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / А. И. Фурманов. – Минск: Ильин В. П., 1996. – 192 с.
60. Эльконин Д. Б. Психология игры / Д. Б. Эльконин. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 360 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Бесіди з дошкільниками.

1. Бесіда «Агресія та уміння її долати»

2. Яку людину називають агресивною?
3. Чому людина поводиться агресивно?
4. До яких наслідків призводить агресивна поведінка?
5. Як ставляться до агресивної людини?
6. Чи можна подолати агресію?
7. Як саме це можна здійснити?
8. Як називають тих, хто уміє долати агресію?
9. Чому важливо уміти долати агресію?

2. Бесіда «Моє уміння долати агресію».

1. Ти агресивна людина?
2. Чому так вважаєш?
3. З ким конфліктуєш найчастіше? Чому саме з ним (нею)?
4. Тобі стриматися від агресії:
 - легко;
 - не дуже просто;
 - складно?
5. Чого тобі не вистачає для подолання агресивності?
6. Як цього навчитися?
7. Що в тобі самому (самій) тобі найбільше подобається?
8. Що в тобі самому (самій) тобі найбільше не подобається?

Тест «Графічна методика «Кактус»

Розроблена М. О. Панфіловою методика спрямована на дослідження емоційно-особистісної сфери дітей дошкільного віку взагалі, прояви агресії, тривожності як засобів захисту. Тестування проводиться індивідуально з кожною дитиною. Досліджуваному дається лист паперу форматом А-4 і простий та кольорові олівці. Експериментатор пропонує дитині: *«На листі паперу намалюй кактус таким, яким ти його уявляєш»*. Під час малювання дорослий нічого не пояснює. Не уточнює, не відповідає на запитання. Він лише може повтори ти інструкцію: «Намалюй кактус». Під час малювання кактусу дитина проектує малюнок на себе. По завершенні малювання доцільно поставити дитині такі запитання:

1. Твій кактус домашній чи дикий?
2. Кактус сильно колеться? До нього можна доторкнутися?
3. Кактусу подобається, коли за ним добре доглядають?
4. Кактус росте один чи по сусідству є інші рослини? Які?
5. Як зміниться кактус, коли підросте?

Відповіді на кожне запитання детально фіксуються у протоколі (форма подається нижче). Бажано зафіксувати особливості міміки, жестів, рухів, дій, інтонації дитини.

Форма протоколу (на кожну дитину)

(Прізвище, ім'я, вік,

стать) _____.

1	2	3	4	5

--	--	--	--	--

Під час обробки результатів тестування бралися до уваги:

- положення малюнку на сторінці (просторове);
- величина малюнку;
- характер ліній;
- сила натиску на олівець;
- кольори зображення.

Враховуються характеристики:

- «образу» кактусу (дикий, домашній, жіночний, «мужній»);
- манера малювання (чітка, деталізована, промальована чи схематична);
- особливості голок кактусу (розмір, кількість, розташування);
- кольорова гамма.

Додаток 3.

Карта спостережень

Прізвище, ім'я, стать, вік дитини

Дата спостереження	Ситуація	Характер агресії, її інтенсивність	Поведінка під час конфлікту	Здатність долати агресію

У протоколах фіксувалися:

- *наскільки складно-легко, довго-швидко тривав процес розподілу ділянок роботи;*
- *прийняте рішення (вирішили спільно робити усе /обидва задоволені/; розподілили між собою ділянки роботи відповідно інтересів, за добровільною згодою кожного, справедливо /обидва задоволені/; розподілили їх несправедливо, хтось залишився незадоволений;*
- *характер співпраці (домовляються, узгоджують позиції, знаходять компроміс, діють конструктивно; сперечаються, докоряють, вказують іншому на помилки й недоліки, намагаються перетягти на себе бажане, діють деструктивно);*
- *прояви лідерства та конформізму (кожного виконавця);*
- *ставлення до агресії (власної та однолітка) - намагається впоратися з проявами своєї та агресії партнера; поблажливий до власної агресії, незадоволений агресією однолітка;*
- *результативність спільної діяльності (правильність, якість кінцевого результату);*
- *самооцінки кожного (оцінка кінцевого виробу, власного внеску, внеску партнера; її адекватність).*

Додаток 4

Анкета для вихователів ЗДО

1. Агресивність – це якість особистості:

- позитивна;
- негативна;
- неоднозначна?

2. У вашій групі агресивних дітей:

- 90-70%
- 60-50%
- 40-30%

- 20-10%
- менше 10%?

3. Чим ви пояснюєте агресивність дітей старшого дошкільного віку?

4. Здатні утриматися від агресії:

- 90-70%
- 60-50%
- 40-30%
- 20-10%
- менше 10%?

5. Чи важливе для дитини старшого дошкільного віку вміння утриматися від агресії? Чому?

1. Від чого (кого) залежить вміння дошкільника долати агресію, миролюбно розв'язувати конфлікт?
2. Ви вважаєте себе людиною, яка:
 - легко долає свою агресію;
 - потребує чималих зусиль для додання агресії;
 - не здатна утриматися від агресії: легко спалахує, важко відходить?
3. Чого вам бракує для контролю і саморегуляції свого емоційного стану?
4. Які методи і форми роботи ви вважаєте ефективними для виховання у дітей старшого дошкільного віку миролюбності?
5. Ви приділяєте вихованню у дітей 5-7 років вміння долати агресію:
 - значну увагу;
 - більш-менш достатню увагу;
 - недостатню увагу;
 - практично не приділяю увагу?

Анкета для батьків

1. Агресивність – це якість особистості:

- позитивна;
- негативна;
- неоднозначна?

2. Ви вважаєте свою дитину:

- агресивною;
- агресивною час-від-часу;
- агресивною вкрай рідко;
- неагресивною?

3. Чим ви пояснюєте агресивність свого сина (доньки)?

4. Вашому синові (донці) утриматися від агресії:

- легко;
- не дуже легко;
- вельми складно;
- практично неможливо?

5. Чи важливе для вашого(ї) сина (доньки) уміння утриматися від агресії? Чому?

6. Від чого (кого) залежить уміння дитини долати агресію, мирно розв'язувати конфлікт?

7. Ви вважаєте себе людиною, яка:

- легко долає свою агресію;
- потребує чималих зусиль для додання агресії;
- не здатна утриматися від агресії: легко спалахує, важко відходить?

8. Чого вам бракує для контролю і саморегуляції свого емоційного стану?

9. Які методи і форми роботи ви вважаєте ефективними для виховання у дитини миролюбності?

10. Ви приділяєте вихованню у сина (доньки) уміння долати агресію:

- значну увагу;
- більш-менш достатню увагу;
- недостатню увагу;
- практично не приділяю увагу?

Додаток 6

1. Пам'ятки

Вимоги до педагогічної оцінки

Оцінка має бути:

1. **Об'єктивною** - неупередженою, незалежною від міри симпатії до кожної дитини. Вона не повинна містити суб'єктивної думки вихователя про неї.
2. **Адекватною** – відповідною реальним проявам дітей у конкретній конфліктній ситуації, містити вказівки на певні досягнення та прорахунки кожного.
3. **Мотивованою** – містити пояснення, на підставі чого висловлена та чи інша думка про поведінку кожного учасника конфлікту
4. **Критичною** – вказувати на певні недоліки й нереалізовані потенційні можливості, орієнтувати на досягнення високого морального еталону.
5. **Спонукальною** – заохочувати прагнення самовдосконалюватись, вказувати перспективу, висловлювати довіру можливостям дитини.
6. **Зацікавленою** – не безсторонньою, яка виражає інтерес до особистості дошкільника та його моральної поведінки, засвідчує радість з приводу успіхів та переживання з приводу невдач та помилок.
7. **Конкретною** – не надміру загальною, не формалізованою; такою, що містить чіткі вказівки на досягнення і прорахунки дитини.

8. **П о в а ж н о ю** - ввічливою, зваженою, яка рахується з почуттям власної гідності та правом дитини на помилку, не принижує її.

9. **В и р а з н о ю** – жива, яскрава за зовнішніми проявами (мімікою, поведінкою, діями), яка яскраво виражає думки і почуття педагога, пояснює суть оцінки.

10. **З р о з у м і л о ю** - чітко, доступно сформульованою, висловленою простими словами, без іносказань і заумностей.

Пам'ятка «Налагодження миролюбних стосунків з дитиною»

ПОРАДИ БАТЬКАМ

1. Дайте дитині можливість брати участь у обговоренні проблем сім'ї, визначте за нею право голосу під час прийняття рішень.

2. Ставтеся до дитини, як до особистості, а не до втілення своїх сподівань. Ви можете радити чи підтримувати, але не повинні керувати її життям.

3. Намагайтеся сприймати життя очима дитини. Спілкування у будь-якому віці є для дитини спонтанним самовираженням. Розумійте, відчувайте, цікавтеся нею. Ваша прихильність надихає дитину, сприяє розвитку позитивної самооцінки.

4. Вмійте слухати свою дитину, не намагайтеся одразу розв'язати її проблему.

5. Можливо, вона прагне просто висловити свої думки, порадитися, краще зрозуміти себе.

6. Прислухайтеся до думки дошкільника. Дошкільний вік – це вік внутрішнього визнання та сприйняття почуттів дитини.

7. Рахуйтеся з потребою дитини залишитися на самоті.

8. Демонструйте свою підтримку. Це сприяє формуванню почуття впевненості.

9. Обережно використовуйте порівняння. Цінують зроблене кимось, але не порівнюють дитину з іншими.

10. Тримайте наготові кілька надихаючих фраз: «Мені сподобалося, як ти це зробив!», «У тебе завжди багато ідей» тощо.
11. Робіть позитивні коментарі, уникаючи заперечень.
12. Зробіть дім якомога зручнішим і стабільнішим. Встановіть демократичні правила співжиття в сім'ї.
13. Не звинувачуйте дитину у бажанні вирости.
14. Майте почуття гумору. Цей віковий період у вашої дитини мине.
15. Наскільки великим буде бажання розв'язати конфлікт «батьки – діти», настільки результативними будуть ваші дії.